दशमी कक्षा

आनन्दः

संयुक्त–संस्कृतम्

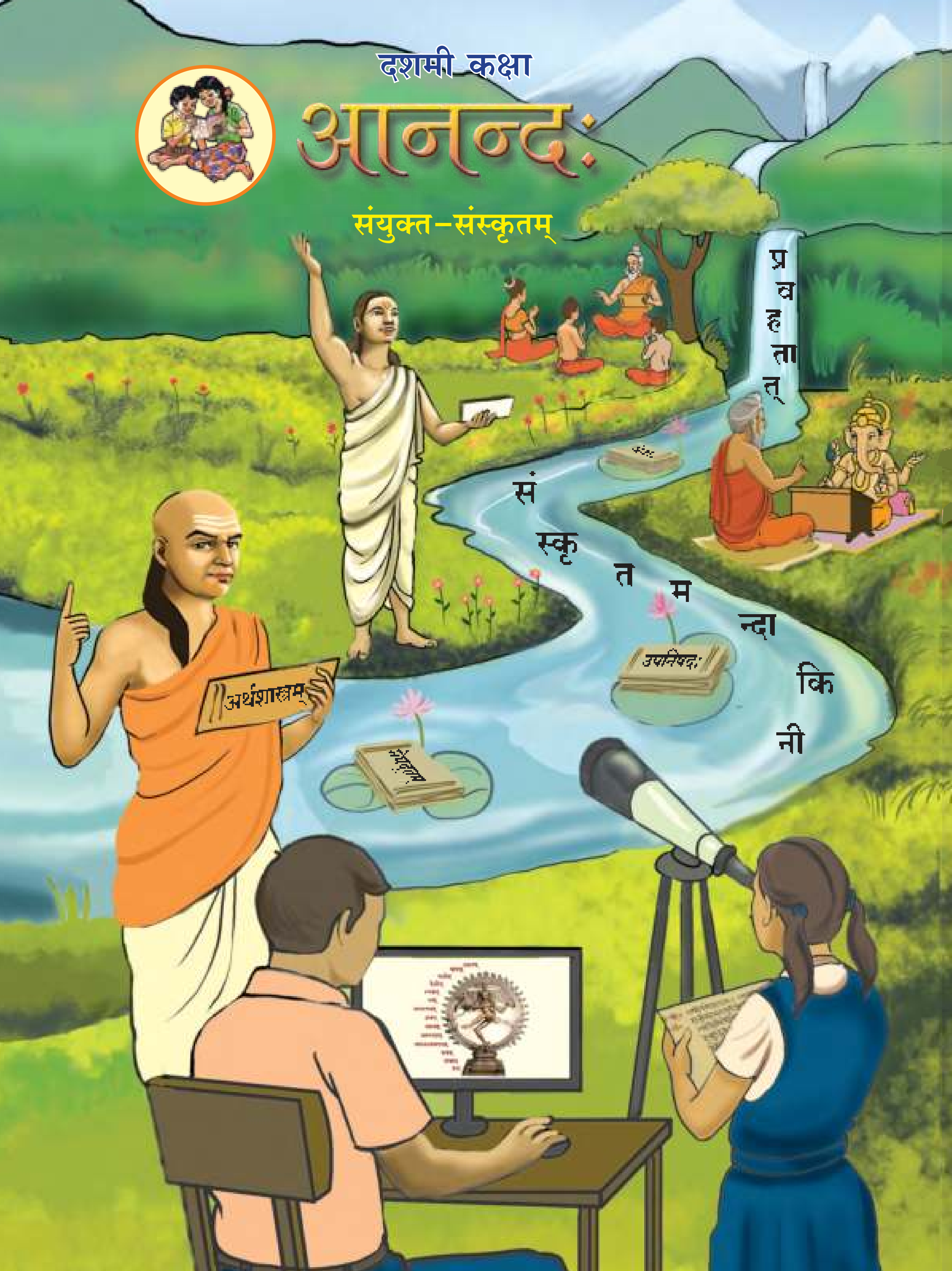

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

(क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.

(ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

(ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

(घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.

(ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.

(छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.

(ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.

(ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.

(ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

महाराष्ट्रराज्य–पाठ्यपुस्तक–निर्मितिः तथा
अभ्यासक्रम–संशोधन–मण्डलम्, पुणे–४

दशमी कक्षा

संयुक्त–संस्कृतम्

आनन्दः

(मराठी, गुजराती, हिन्दी, इंग्रजी
इत्यादीनां माध्यमानां कृते)

'स्मार्टफोन' इति उपकरणेन 'दीक्षा ॲप' द्वारा पाठ्यपुस्तकस्य प्रथमपृष्ठे योजितेन Q. R. Code माध्यमेन (PDF) पाठ्यपुस्तकं द्रष्टुं शक्यते तथा पाठ्यपुस्तके प्रतिपाठं योजितेन Q. R. Code साहाय्येन दृक्श्राव्य–अध्ययन–अध्यापनसाहित्यम् उपलभ्यते ।

7K8JHZ

अभ्यास–२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी–४ दिनाङ्कः–२५.४.२०१६ इत्यमुं शासननिर्णयक्रमाङ्कम् अनुसृत्य स्थापितायाः समन्वयसमित्याः उपवेशने २९.१२.२०१७ दिने इदं पुस्तकम् २०१८–१९ इति शैक्षणिकवर्षतः अनुमानितम् ।

प्रथमावृत्तिः – २०१८
चतुर्थावृत्तिः – २०२१

© महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलम्, पुणे – ४११ ००४.
अस्य पुस्तकस्य सर्वे अधिकाराः महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलस्य सन्ति। महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलस्य सञ्चालकस्य लिखित-अनुमतिं विना अस्य पुस्तकस्य कमपि भागम् उद्धृतं कर्तुं न शक्यते।

संयोजनम् :
श्रीमती सविता अनिल वायळ
विशेषाधिकारी, मराठी

चित्रकारः :
यशवन्त देशमुख

मुखपृष्ठम् :
यशवन्त देशमुख

अक्षरयोजनम् :
भाषाविभागः
पाठ्यपुस्तकमण्डलम्, पुणे.

निर्मितिः :
सच्चिदानन्द आफळे,
मुख्यनिर्मिति-अधिकारी
राजेन्द्र चिन्दरकर,
निर्मिति-अधिकारी
राजेंद्र पांडलोसकर
सहायक निर्मिति-अधिकारी

कागदम् :
70 GSM, Creamwove

मुद्रणादेशः :
N/PB/2021-22/0.30

मुद्रकः :
M/s. Mahayog Offset,
Aurangabad

संस्कृतभाषातज्ज्ञसमितिः

पं. गुलाम दस्तगीर बिराजदार (अध्यक्षः)
श्रीमती तरङ्गिणी खोत
डॉ. माधव केळकर
डॉ. प्रज्ञा देशपाण्डे
डॉ. माधव भुस्कुटे
श्रीमती सविता वायळ (सदस्य-सचिव)

संस्कृतभाषाभ्यासगणसदस्याः

डॉ. प्रसाद भिडे
श्री. जगदीश इन्दलकर
श्रीमती ऋचा वैद्य
श्रीमती काञ्चन जोशी
डॉ. माधवी जोशी
डॉ. प्रसाद कुलकर्णी
श्री. विशाल सराफ
श्री. रघुवीर रामदासी
श्रीमती शेवन्ती दाङ्गट
श्रीमती विज्ञापना गोकर्णकर
श्रीमती अदिती माधवन्
डॉ. श्रीहरी गोकर्णकर
श्रीमती स्वाती जाधव
श्रीमती सुवर्णा बोरकर
श्रीमती लीना काकडे
श्रीमती जयश्री देशमुख
श्रीमती अर्चना जोशी
डॉ. माधवी नरसाळे

प्रकाशकः
विवेक उत्तम गोसावी
नियन्त्रकः
पाठ्यपुस्तकनिर्मितिमण्डलम्,
प्रभादेवी, मुम्बई – २५.

निमन्त्रितसदस्याः

श्री. राजेन्द्र दातार
श्रीमती मैथिली पोतनीस
श्रीमती शर्मिला भट
श्रीमती सीमा डोळे
श्रीमती श्वेता पवनीकर
डॉ. हेमा डोळे
श्रीमती स्नेहा सप्रे
श्रीमती समीक्षा घाणेकर
श्री. नीरज दाण्डेकर

भारतस्य संविधानम्

प्रस्तावना

वयं, भारतस्य जनाः, भारतं सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं, समाजवादिनं, सम्प्रदायनिरपेक्षं, लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यं विधातुं, तस्य समस्तान् नागरिकांश्च

सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनीतिकं च न्यायं,
विचारस्य, अभिव्यक्तेः, आस्थायाः, धर्मस्य,
उपासनायाश्च स्वतन्त्रतां,
प्रतिष्ठायाः, अवसरस्य च समतां प्रापयितुं;
तेषु सर्वेषु च
व्यक्तिगौरवस्य राष्ट्रस्य एकतायाः,
अखण्डतायाश्च सुनिश्चायिकां बन्धुतां
वर्धयितुं;

कृतदृढसङ्कल्पाः अस्याम् अस्मदीयायां संविधानसभायाम्
अद्य, ख्रिस्तीये १९४९ तमे वर्षे नवम्बरमासस्य २६–तमे दिने (२००६–तमे विक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ) एतेन इदं संविधानम् अङ्गीकृतम्, अधिनियमितम्, आत्मार्पितं च कुर्महे ।

राष्ट्रगीतम्

जनगणमन–अधिनायक जय हे
भारत–भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत–भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ।।

प्रतिज्ञा

भारतो मम देशोऽयं भारतीयाश्च बान्धवाः ।
परानुरक्तिरस्मिन् मे देशेऽस्ति मम सर्वदा ।।१।।

समृद्धा विविधाश्चास्य या देशस्य परम्पराः ।
सन्ति ताः प्रति मे नित्यमभिमानोन्नतं शिरः ।।२।।

प्रयतिष्ये सदा चाहमासादयितुमर्हताम् ।
येन तासां भविष्यामि श्रद्धायुक्तः पदानुगः ।।३।।

सम्मानयेयं पितरौ वयोज्येष्ठान् गुरूंस्तथा ।
सौजन्येनैव वर्तेय तथा सर्वैरहं सदा ।।४।।

स्वकीयेन हि देशेन स्वदेशीयैश्च बान्धवैः ।
एकान्तनिष्ठमाचारं प्रतिजाने हि सर्वथा ।।५।।

एतेषामेव कल्याणे समुत्कर्षे तथैव च ।
नूनं विनिहितं सर्वं सौख्यमात्यन्तिकं मम ।।६।।

प्रस्तावना

आत्मीया: छात्रा:,

संस्कृताध्ययनस्य तृतीयं वर्षमिदं विद्यालयस्य च अन्तिमं वर्षम् । शालान्तपरीक्षाया: अन्तिमं सोपानम् उल्लङ्घ्य विशालं जगत् प्रवेष्टुकामा: यूयम् ।

गतवर्षद्वये युष्माभि: संस्कृतभाषाया: वैशिष्ट्यानां काव्य-नाटकादि-साहित्यस्य अल्पपरिचय: प्राप्त: स्यात्। पठनसमये 'क: लाभ: अस्ति संस्कृतपठनेन?' 'आधुनिके विज्ञानयुगे किं प्रयोजनम् अस्या: प्राचीनभाषाया:?' इति प्रश्ना: कदाचित् मनसि स्फुरिता: स्यु: । अत: ज्ञातव्यम्, यत् संस्कृतभाषायां केवलं काव्यनाटकादीनि एव भवन्ति इति न । ज्ञानभाषा सा अस्माकम् । तपश्चर्यया कठोरपरिश्रमै: ऋषिभि: लब्धं सर्वमेव ज्ञानं संस्कृते एव अस्ति । जिज्ञासया तस्य परिशीलनम् अस्माकं कर्तव्यम् ।

संस्कृतभाषायां सर्वं ज्ञानं पूर्वमेव कथितम् इति मास्तु दुराग्रह: । किन्तु तत्त्वनिकषेण परीक्ष्य आधुनिकेन ज्ञानेन तत् तोलनीयम् अस्माभि: । एतदर्थम् अध्येतव्या संस्कृतभाषा ।

अद्य नैके परदेशीया: अपि संस्कृतभाषाम् अध्येतुं प्रत्यहं भारतम् आगच्छन्ति। भारतीयजीवनपद्धत्या, तत्त्वज्ञानेन, योगवेदान्त-आयुर्वेदादिभि: शास्त्रै: च ते संस्कृतं प्रति आकृष्टा: भवन्ति । वयमपि जागरूकतया अस्माकं भाषाया: रक्षणं संवर्धनं च कुर्म: ।

संस्कृतभाषाया: यद् उत्तमं युष्माभि: लब्धं तत् पाथेयरूपेण जीवनप्रवासे सर्वदा युष्माभि: सह भवेत्। सफला: भवत, संस्कृतज्ञानेन स्वकार्यक्षेत्रेषु विशेषज्ञतां प्राप्नुत। भारतस्य गौरववर्धका: सुपुत्रा: भवत । आदर्शभूतस्य छात्रस्य गुणान् सदा स्मरत ।

ज्ञानतृष्णा गुरौ निष्ठा सदाध्ययनदक्षता ।
एकाग्रता महत्त्वेच्छा विद्यार्थिगुणपञ्चकम्।।

शुभास्ते पन्थान: सन्तु ।

(डॉ. सुनिल मगर)
सञ्चालक:
महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मिति: तथा
अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलम्, पुणे.

पुणे
दिनाङ्क: – १८ मार्च २०१८, गुढीपाडवा
भारतीय सौर दिनांक : २७ फाल्गुन १९३९

मुखपृष्ठसङ्कल्पना

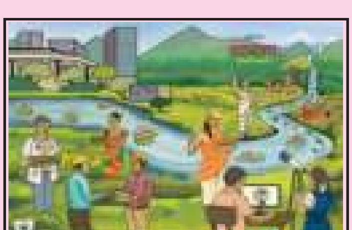

प्राचीनकालादारभ्य संस्कृतसाहित्यगङ्गा अद्यापि निरन्तरं प्रवहति । इतोऽपि अग्रे इयं संस्कृतमन्दाकिनी निरन्तरं प्रवहिष्यति । एतामेव सङ्कल्पनां मनसि निधाय डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले इति आधुनिकसंस्कृतमहाकविना 'संस्कृतमन्दाकिनी' गीतं (पृ.क्र.८) रचितम् । तामेव सङ्कल्पनां प्रकटयति पुस्तकस्य अस्य मुखपृष्ठम् ।

संस्कृतम् ।

दशमीकक्षाच्छात्राणां संस्कृतभाषाविषये क्षमताविधानानि ।

क्षेत्रम्	क्षमताविधानानि
श्रवणम्	१. आकाशवाण्या दूरचित्रवाण्या च प्रसारितस्य संस्कृतवार्तापत्रस्य श्रवणं कुर्वन्ति अवगच्छन्ति च । २. शिक्षकेण संस्कृतमाध्यमेन कृतम् अनौपचारिकसम्भाषणं शृण्वन्ति । ३. पाठ्यम् अतिक्रम्य संस्कृतसुभाषितानि स्तोत्रादीनि च शृण्वन्ति । ४. संस्कृतगीतनाटकादीन् अवगत्य आस्वादयन्ति ।
भाषणम्	१. संस्कृतस्य उच्चारणवैशिष्ट्यानि अनुसृत्य उचितं श्लोकपठनं सम्भाषणं च कुर्वन्ति । २. संस्कृतमाध्यमेन अध्ययनकृतीनां विषये अनुभवं कथयन्ति । ३. संस्कृतेन चर्चां कुर्वन्ति ।
पठनम्	१. ससन्धि तथा सन्धिं विगृह्य पाठ्यांशं पठन्ति ।
लेखनम्	१. संस्कृतेन लेखननियमान् अनुसृत्य श्रुतलेखनं कुर्वन्ति । २. भाषानियमान् अनुसृत्य वाक्यानि लिखन्ति । ३. माध्यमभाषातः भाषानियमान् अनुसृत्य अनुवादं कुर्वन्ति ।
अध्ययनम्	१. आन्तरजाले संस्कृतविषयकाणि सङ्केतस्थलानि अन्विष्यन्ति । २. आधुनिकभाषासु वर्तमानानां शब्दानां कृते संस्कृतेन प्रतिशब्दानां निर्माणं प्रयोगं च कुर्वन्ति यथा – चलभाषः, सङ्गणकः, महापौरः। ३. गीतादीनां संस्कृतानुवादस्य यत्नं कुर्वन्ति । ४. प्रस्तावनायाः चिन्तनप्रश्नानाम् च आधारेण संस्कृतलेखकान् तथा संस्कृतसाहित्यविषयं जानन्ति। ५. संस्कृतेन शब्दजालस्य निर्माणे यत्नं कुर्वन्ति । ६. अमरकोषस्य अधिकम् अध्ययनं प्रयोगं च कुर्वन्ति ।
भाषाभ्यासः	१. संस्कृतेन सरलसंवादं कुर्वन्ति । २. सुयोग्यरीत्या लकाराणां प्रयोगं कुर्वन्ति । ३. पूर्वपठितानां भाषानियमानां दृढीकरणं प्रयोगं च कुर्वन्ति । ४. आधुनिकसंस्कृतवाङ्मयं पठितुं अवगन्तुं च प्रयत्नं कुर्वन्ति । ५. समस्तपदानां सन्दर्भम् अनुसृत्य अर्थनिश्चयं विग्रहं च कुर्वन्ति । ६. एकतः शतं यावत् (१-१००) संख्याः (क्रम-आवृत्तिसहिताः) जानन्ति ।

पाठ्यपुस्तकस्य अपेक्षितपरिणामार्थं सर्वासां क्षमतानां सुयोग्यविकासार्थं प्रतिसप्ताहं तिस्रः (३) तासिकाः अपेक्षिताः।

अनुक्रमणिका

✻	सुगमसंस्कृतम् ।	१
१.	आद्यकृषकः पृथुवैन्यः । (गद्यम्)	६
२.	व्यसने मित्रपरीक्षा । (गद्यम्)	९
३.	सूक्तिसुधा । (पद्यम्) (कण्ठस्थीकरणार्थम्)	१२
📖	अभ्यासपत्रम् - १ ।	१४
✻	व्यञ्जनान्ताः ।	१६
४.	स एव परमाणुः । (संवादः)	२१
५.	युग्ममाला । (पद्यम्) (कण्ठस्थीकरणार्थम्)	२३
📖	अभ्यासपत्रम् - २ ।	२५
✻	लकारजगत् । (धातवः - द्वितीयः समूहः, वाच्यपरिचयः, लिट्) ।	२६
६.	संस्कृतनाट्ययुग्मम् । (संवादः) (सरलार्थलेखनार्थम्)	३३
७.	वाचनप्रशंसा । (पद्यम्) (सरलार्थलेखनार्थम्)	३५
✻	समासाः ।	३७
८.	नदीसूक्तम् । (संवादः) (सरलार्थलेखनार्थम्)	४४
९.	आदिशङ्कराचार्यः (गद्यम्)	४६
📖	अभ्यासपत्रम् - ३ ।	४८
✻	धातुसाधित-विशेषणानि ।	५१
१०.	चित्रकाव्यम् । (पद्यम्) (कण्ठस्थीकरणार्थम्)	५७
११.	मानवताधर्मः । (पद्यम्) (सरलार्थलेखनार्थम्)	६१
📖	अभ्यासपत्रम् - ४ ।	६३
✻	णिजन्ताः (प्रयोजकाः) ।	६४
✻	सङ्ख्याविश्वम्।	६६
✍	वाक्यरचना -	७०
	✸ अमरकोषः	७२
	✸ योग्यं पर्यायं चिनुत ।	७३
	✸ परिशिष्टम्	७४
	✸ शब्दकोषः	७६
	✸ विशिष्टविभक्तिः-वाक्यनिर्माणम् ।	७७
	✸ धातुरूपाणि	७८

प्रार्थना । (केवलं कण्ठस्थीकरणार्थम्)

करदर्शनम् – कराग्रे वसते लक्ष्मी:
करमध्ये सरस्वती ।
करमूले तु गोविन्द:
प्रभाते करदर्शनम् ।।

क्षमाप्रार्थना – समुद्रवसने देवि
पर्वतावलिभूषिते ।
विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं
पादस्पर्शं क्षमस्व मे ।।

सूर्यनमस्कार:–ध्येय: सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायण: सरसिजासनसन्निविष्ट: ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्र: ।।

भोजनमन्त्र:– सततमशनकाले मातृभूमिं स्मरेयम्
जय जय जननि त्वं मुक्तकण्ठं वदेयम् ।
हितदसुखदमन्नं प्रत्यहं भक्षयेयम्
भवतु बलसमृद्धं राष्ट्रभक्त्यै शरीरम् ।।

दीपस्तुति: – दीपज्योति: परब्रह्म दीपज्योतिर्जनार्दन: ।
दीपो हरति पापानि सन्ध्यादीप नमोऽस्तुते ।।

शान्तिमन्त्र: –ॐ पूर्णमद: पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।।

चित्रपदकोषः ।

उपयुक्तवस्तूनि ।

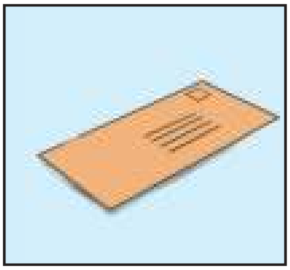
पिहितपत्रम्

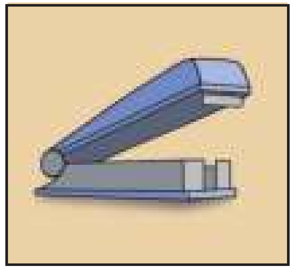
योजिनी

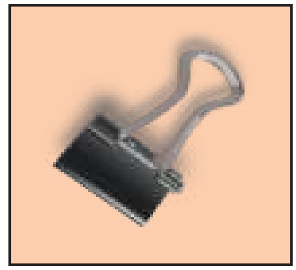
सन्दंशः

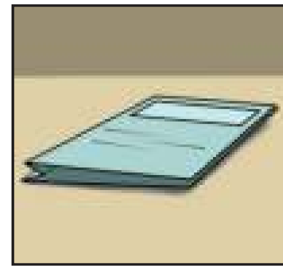
सञ्चिका

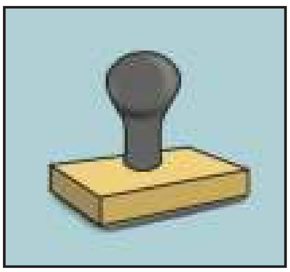
मृदुमुद्रा

मूल्याङ्कः

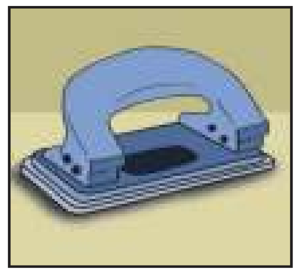
रन्ध्रिका

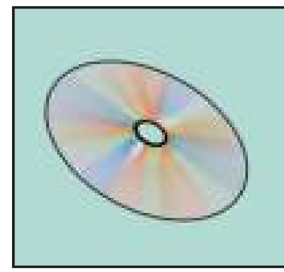
सान्द्रमुद्रिका

संश्लेषपट्टिका

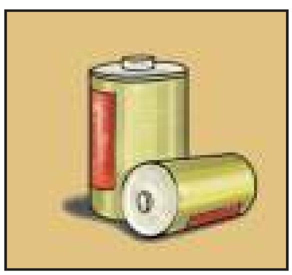
विद्युत्कोषः

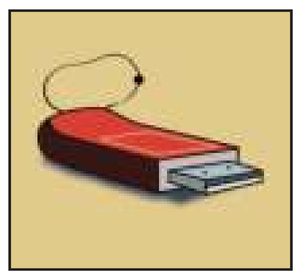
स्मृतिशलाका

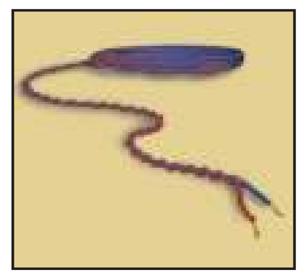
तन्त्रीः

दृश्यफलकम्

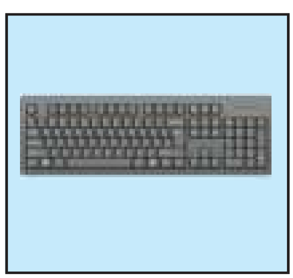
अक्षरफलकम्

पाथेयपात्रम्

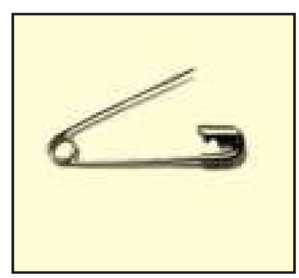
वस्त्रसूचिः

वस्त्राणि ।

ऊरुकम्

अर्धोरुकम्

युतकम्

पादस्यूतः

धौतवस्त्रम्

शाटिका

राङ्कवम्

स्वेदकः

खाद्यपदार्थाः ।

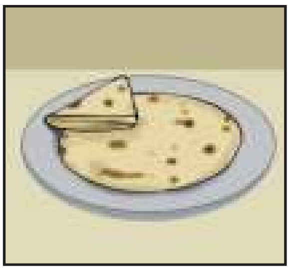

रोटिका

शाकम्

सूपः

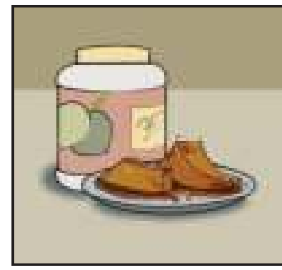

अवलेहः

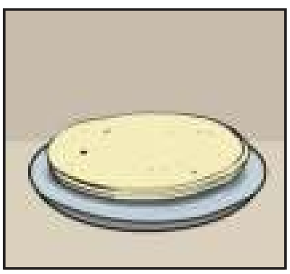

पर्पटम्

ओदनम्

पायसम्

कुण्डलिका

रुचयः ।

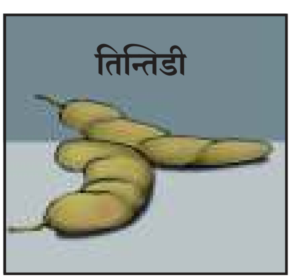

आम्ला

कटुः

तिक्तम्

कषायम्

मधुरा

लवणम्

क्रियाः ।

स्थगयति

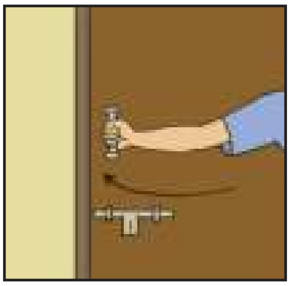
पिदधाति

उद्घाटयति

निमीलयति

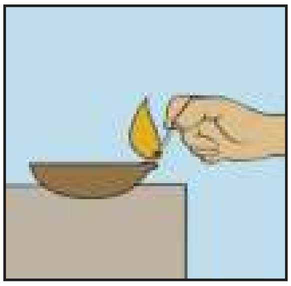
ज्वालयति

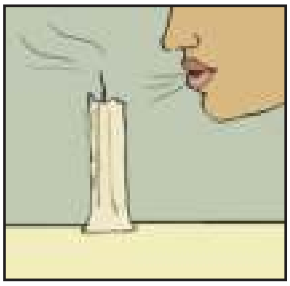
निर्वापयति

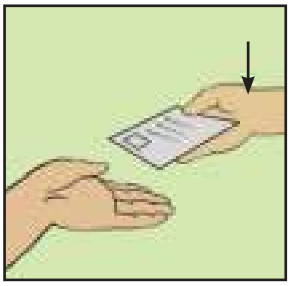
ददाति/यच्छति

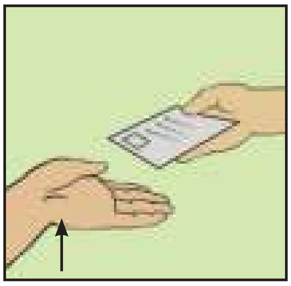
गृह्णाति

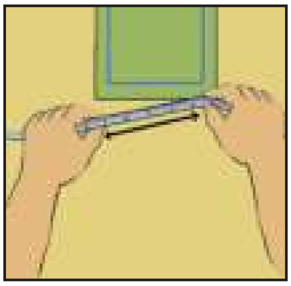
माति

अन्विष्यति

परीक्षते

चिनोति

मर्दयति

वेल्लयति

भर्जयति

परिवेषयति

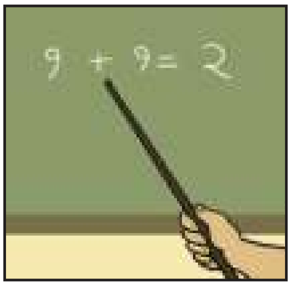

सङ्कलयति

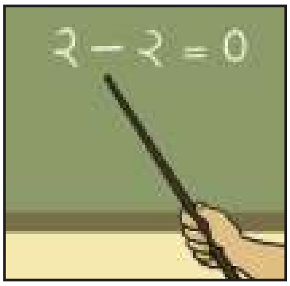

व्यवकलयति

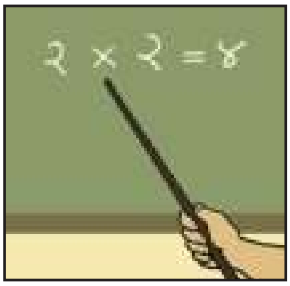

गुणयति

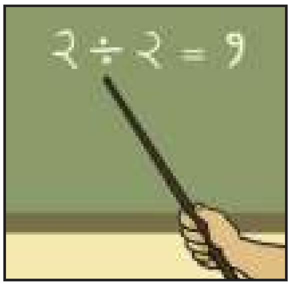

भाजयति

पञ्चवादनम्
०५.००

पञ्चाधिक–पञ्चवादनम्
०५.०५

दशाधिक–पञ्चवादनम्
०५.१०

सपाद–पञ्चवादनम्
०५.१५

विंशत्यधिक–पञ्चवादनम्
०५.२०

पञ्चविंशत्यधिक–पञ्चवादनम्
०५.२५

सार्ध–पञ्चवादनम्
०५.३०

पञ्चत्रिंशदधिक–पञ्चवादनम्
०५.३५

चत्वारिंशदधिक–पञ्चवादनम्
०५.४०

पादोन–षड्वादनम्
०५.४५

दशोन–षड्वादनम्
०५.५०

पञ्चोन–षड्वादनम्
०५.५५

✻ पुनःस्मारणम् – सङ्ख्याः अक्षरैः/ अङ्कैः लिखत । (एकतः शतं पर्यन्तम् ।)

अङ्काः	अक्षराणि
१५	
२३	
८०	
६४	
–	षट्त्रिंशत्
८७	
४२	
५८	
–	नवसप्ततिः

–	सप्तनवतिः
९१	
१८	
३२	
८८	
४	
९९	
६१	
–	पञ्चाशत्
१००	

१.

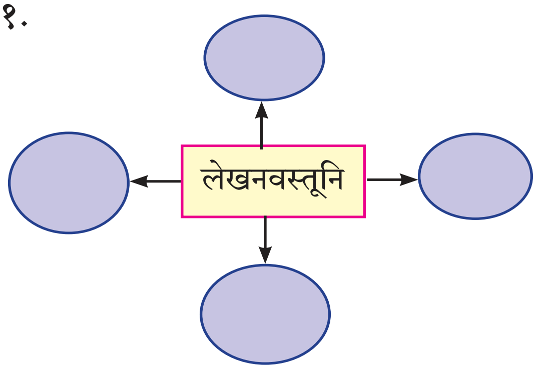

२.

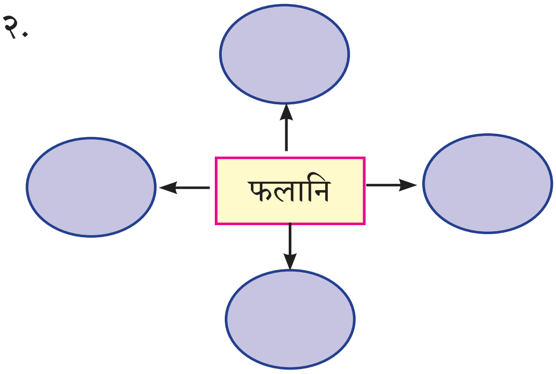

३.

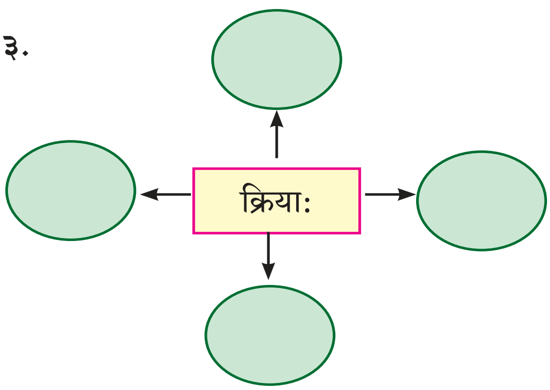

४.

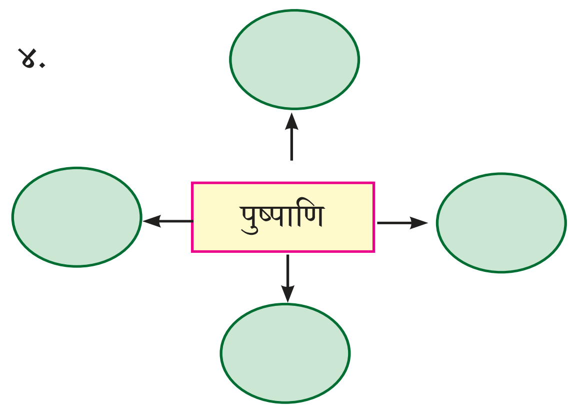

५.

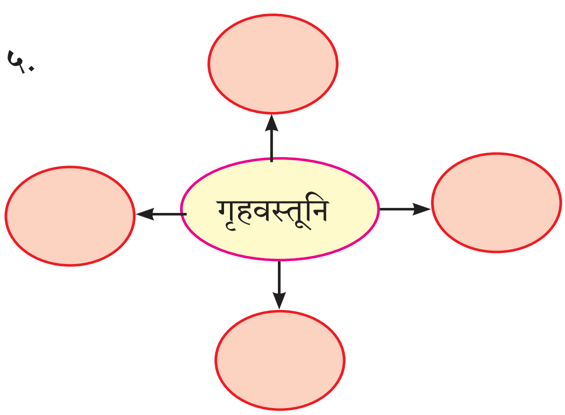

६.

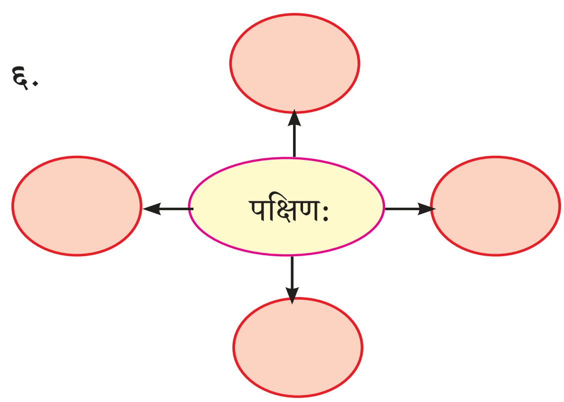

वासर–तालिकां पूरयत । (अद्य, श्वः . . . . .)

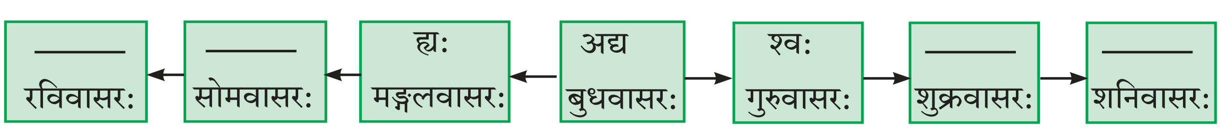

प्रथमः पाठः । आद्यकृषकः पृथुवैन्यः ।

ऋग्वेदात् एषा कथा उद्धृता (ऋ.१०.९३.१४) । वेनभूपतेः पुत्रः वैन्यः एव पृथुवैन्यः इति नाम्ना ज्ञातः । सः प्रजाहितदक्षः आदर्शः सम्राट् इति स्मृतः। भारतदेशे पृथुना एव कृषिकार्यं प्रारब्धं, संशोधितं, विकासं प्रति नीतं च। स एव कृषिविद्यायाः जनकः इति मतः। अत एव सः प्रथमः कृषकः। धरित्र्याः 'पृथिवी' इति नामाभिधानं पृथोः कार्यस्य स्मारकम्' इति मन्यते बुधैः।

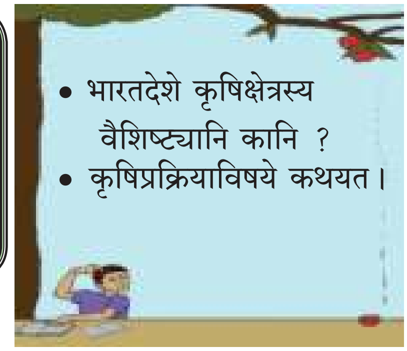

भूपालः पृथुवैन्यः नाम धरायां प्रथमः अभिषिक्तः सम्राट् । प्रयागक्षेत्रे पृथुनृपस्य राजधानी आसीत्। राज्याभिषेकसमये चारणाः पृथुनृपस्य स्तुतिं गातुमुत्सुकाः। तदा पृथुः आज्ञापयत्, ''तिष्ठन्तु चारणाः ! यावत् मम सद्गुणाः न प्रकटीभवन्ति तावदहं न स्तोतव्यः। स्तवनं तु ईश्वरस्यैव भवेत्।'' स्तुतिगायकाः पृथुनृपस्य एतादृशीं निःस्पृहतां ज्ञात्वा प्रसन्नाः अभवन्।

एकदा पृथुराजः स्वराज्ये भ्रमणम् अकरोत् । भ्रमणसमये तेन दृष्टं यत् प्रजाः अतीव कृशाः अशक्ताश्च । ताः प्रजाः पशुवज्जीवन्ति । निकृष्टान्नं खादन्ति । तद् दृष्ट्वा राजा चिन्ताकुलः जातः । तदा पुरोहितोऽवदत्, ''हे राजन्, धनधान्यादि सर्वं वस्तुजातं वस्तुतः वसुन्धरायाः उदर एव वर्तते । तत्प्राप्तुं यतस्व ।''

तदा पृथुभूपेन तदर्थं धनुः सज्जीकृतम्। तदा भूमिः स्त्रीरूपं धृत्वा तस्य पुरतः प्रकटिता अभवत् अवदत् च, ''हे राजेन्द्र! तव पिता दुःशासकः वेनराजः राजधर्मस्य पालनं नाकरोत्। तदा मया चोरलुण्ठकभयात् धनधान्यपुष्पफलानि मम उदरे निहितानि । त्वं तु प्रजाहितदक्षः नृपः । यदि त्वं प्रयत्नेन कृषिकार्यं करोषि तर्हि अहं प्रसन्ना भविष्यामि। अतः धनुः त्यज । खनित्राणि, हलान्, कुद्दालकान् लवित्राणि च हस्ते गृहीत्वा प्रजाजनैः सह कृषिकार्यं कुरु।''

भूमातुः उपदेशं मनसि निधाय पृथुवैन्यः नदीनां मार्गम् अवरुध्य कृषिकार्यार्थं जलस्य उपयोगम् अकरोत्। वृष्टिजलसञ्चयं कृत्वा जलव्यवस्थापनम् अकरोत्। भूमिम् उर्वरतमां कर्तुं प्रायतत। तदनन्तरं तस्मिन् क्षेत्रे जनाः धान्यबीजानि अवपन्। स नैकेभ्यः वृक्षेभ्यः विविधप्रकारकाणां बीजानां सङ्कलनं चयनं च परिश्रमेण

अकरोत्। अनन्तरं बीजानां संस्करणं कृत्वा वपनम् अकरोत् । पर्जन्यानन्तरं बीजेभ्यः अङ्कुराः उद्भूताः। धान्यलाभेन सर्वे प्रजाजनाः सन्तुष्टाः च अभवन्। एषः कल्याणकारी नृपः पृथिव्यां प्रशासने अग्रणीः जनसेवाव्रती च अभवत्।

पृथुवैन्यस्य आदर्शभूतानि कार्याणि ।

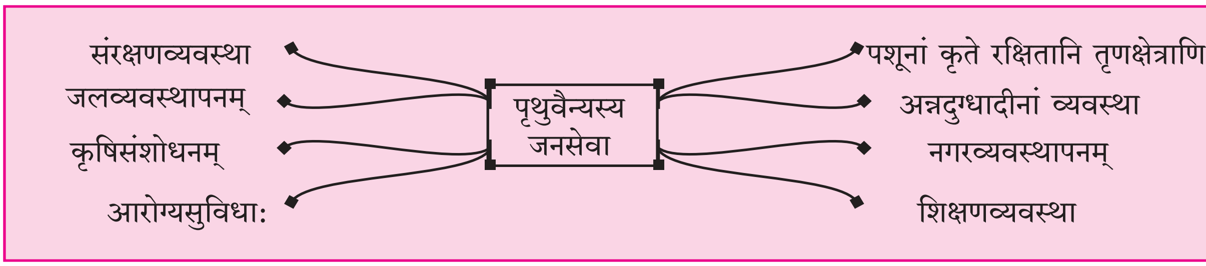

भाषाभ्यासः 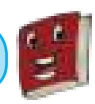

१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

अ) चारणाः किमर्थम् उत्सुकाः ?

आ) भ्रमणसमये पृथुराजेन किं दृष्टम् ?

इ) वसुन्धरायाः उदरे किं वर्तते ?

ई) स्त्रीरूपं धृत्वा पृथुनृपस्य पुरतः का प्रकटिता अभवत् ?

उ) पृथुवैन्यः कृषिकार्यार्थं जलस्य व्यवस्थापनं कथम् अकरोत् ?

२. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

अ)

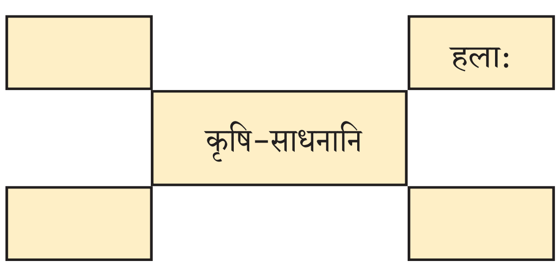

आ)

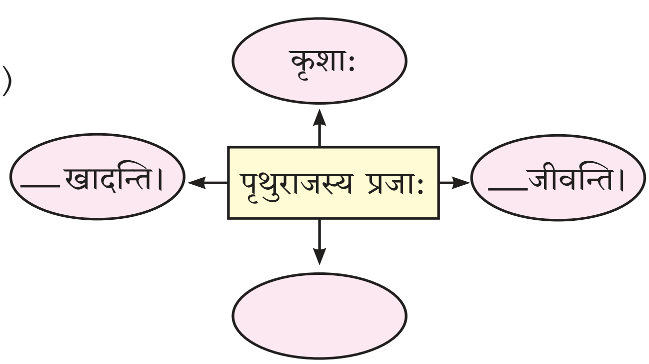

इ)

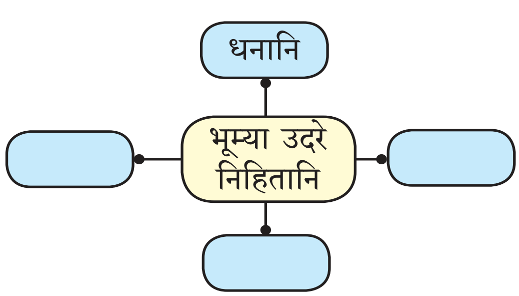

३. पाठ्यांशं पठित्वा प्रवाहिजालं पूरयत ।

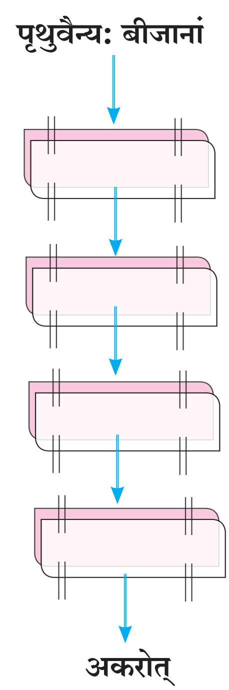

४. माध्यमभाषया उत्तरत ।

अ) भूमाता पृथुवैन्यं किम् उपादिशत् ?

आ) धरित्र्याः उपदेशं मनसि निधाय पृथुवैन्यः किं किम् अकरोत् ?

५. अमरकोषात् योग्यं समानार्थकं शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) राजा चिन्ताकुलः जातः । आ) भूमिः स्त्रीरूपं धृत्वा प्रकटिता ।

६. मेलनं कुरुत ।

विशेषणम्	कृशाः	उर्वरा	आनन्दिताः	दुःशासकः	प्रजाहितदक्षः
विशेष्यम्	पृथुः	वेनः	प्रजाः	भूमिः	प्रजाजनाः

७. समानार्थकशब्दं लिखत । वृक्षः, भूमिः, राजा, धनुः, नदी ।

८. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत । स्तुतिः , सद्गुणाः, प्रसन्नाः, अशक्ताः, पुरतः, कृशाः ।

९. कः कं वदति ?

अ) तिष्ठन्तु चारणाः । आ) तत्प्राप्तुं यतस्व । इ) तव पिता दुःशासकः । ई) अतः धनुः त्यज ।

१०. सन्धिविग्रहं कुरुत । अ) उदर एव आ) पशुवज्जीवन्ति इ) अशक्ताश्च ई) पुरोहितोऽवदत् ।

प्रवहतात् संस्कृत-मन्दाकिनी

शतशतकोटिशरत्पर्यन्तम् ।
प्रवहतात् संस्कृत-मन्दाकिनी ।।धृ.।।
अज्ञाता यस्या गङ्गोत्री इतिहासस्य न यत्रास्ति गतिः ।
परिणतं फलम् अनादिः श्रुतिः यत्प्रसवः सा भारतवाणी ।।१।।
सिन्धुशुतुद्रीसरस्वतीनां तटे ऋषीणां ध्यानपराणाम् ।
होमधूमपावितलोकानाम् अत्रिभृगूणां छन्दोवाणी ।।२।।
'कस्त्वं कोऽहं' प्रश्नपराणाम् आत्मतत्त्वदर्शनोत्सुकानाम् ।
याज्ञवल्क्यमुनिजनकादीनां तत्त्वमसीति ब्रह्मवादिनी ।।३।।
वाल्मीकिमुनिव्यासविरचिता रामकृष्णयोः पावनगाथा ।
अखण्डदीपो भगवद्गीता कर्मयोगसन्देशदायिनी ।।४।।
मेघदूतशाकुन्तलरघुभिः उत्तररामकिरातकुमारैः ।
कालिदासभवभूतिप्रमुखैः कृतिविभूषणा मधुरभाषिणी ।।५।।
पाणिनिसदृशैः स्तोत्रगायकैः भोजमम्मटादिभिर्भूषकैः ।
शङ्करादिभिस्तत्त्वचिन्तकैः दत्तवन्दना वाक्सम्राज्ञी ।।६।।
इयमस्माकं धर्मभारती राष्ट्रैक्यस्य च महती स्फूर्तिः ।
विना संस्कृतं नैव संस्कृतिः इहामुत्रकल्याणकारिणी ।।७।।
पुष्टिं तुष्टिं समावहन्ती जीवितपुष्पं विकासयन्ती ।
विश्वमङ्गलं फलं फलन्ती कोटिकोटिशरत्पर्यन्तम् प्रवहतात् संस्कृतमन्दाकिनी ।।८।।

- डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले

पठत-बोधत

आधुनिकः महाकविः डॉ. गजानन बाळकृष्ण पळसुले महाभागः महाराष्ट्रे सातारा नगरे जातः । व्याकरणशास्त्रविषये तथा भाषाशास्त्रविषये प्रभूतं संशोधनं लेखनं च कृतं महोदयेन । त्रीणि नाटकानि, द्वे चरिते, 'वैनायकम्' इति प्रेरकं महाकाव्यम् इत्यस्य ग्रन्थसम्पद् । प्रसिद्धानां मराठी - नाट्यकाव्यानां सरसः सरलः च अनुवादः अपि कृतः अनेन ।

नैकैः पुरस्कारैः भूषितः अयं राष्ट्रियपण्डितः राष्ट्रपतिपुरस्कारेणापि सम्मानितः । अस्मै पण्डितश्रेष्ठाय नमः ।

7KHFJH

द्वितीयः पाठः । व्यसने मित्रपरीक्षा ।

हितोपदेशात् स्वीकृता एषा कथा । हितोपदेशस्य कर्ता नारायणपण्डितः। हितोपदेशस्य चत्वारः विभागाः सन्ति । १) मित्रलाभः २) सुहृद्भेदः ३) विग्रहः ४) सन्धिः । ग्रन्थेऽस्मिन् पशुपक्षिणां कथामाध्यमेन नीतिवचनानि बोधितानि ।

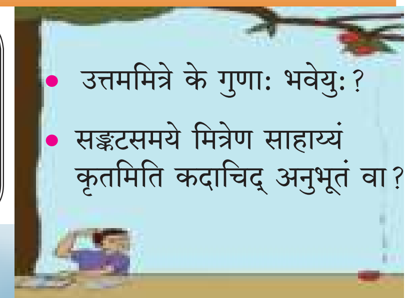

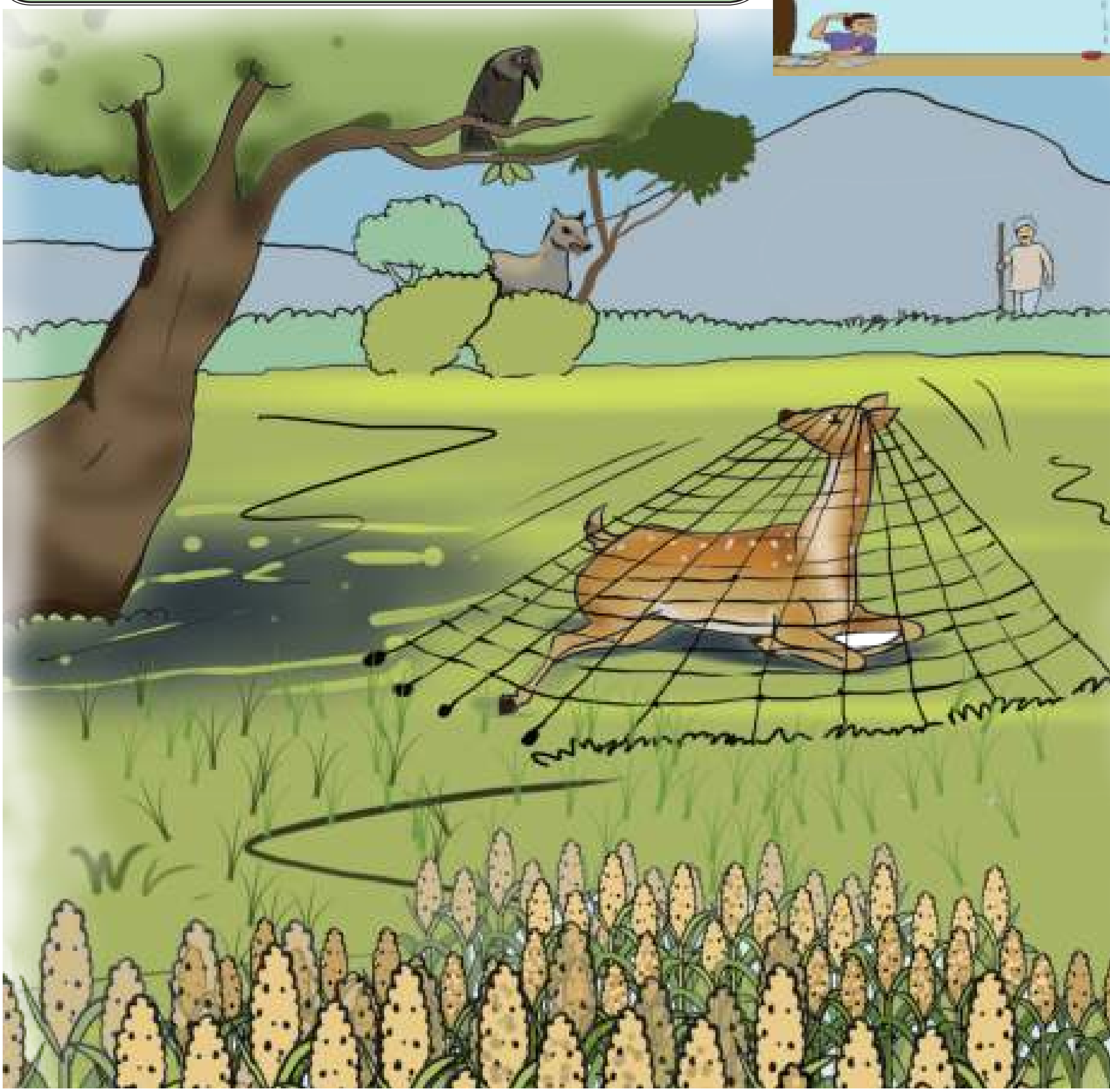

अस्ति एकं चम्पकं नाम अरण्यम् । अरण्ये चित्राङ्गो नाम मृगः एकाक्षो नाम काकश्च स्नेहेन निवसतः स्म। एकदा चित्राङ्गः वने भ्रमन् केनापि शृगालेन अवलोकितः । क्षुद्रबुद्धिः नाम सः शृगालः स्वार्थहेतुना मृगेण सह मित्रताम् ऐच्छत्। अस्तङ्गते सवितरि क्षुद्रबुद्धिः मृगेण सह मृगस्य निवासस्थानं गतः । मृगशृगालौ दृष्ट्वा काकोऽवदत्, ''सखे चित्राङ्ग! कोऽयं द्वितीयः ?'' मृगः **अब्रूत**, ''जम्बूकोऽयम् । अस्मत्सख्यम् इच्छति ।'' काकः उपादिशत्, ''अकस्मादागन्तुना सह मित्रता न युक्ता।'' तदाकर्ण्य जम्बूकः सकोपम् **आह**, ''मृगस्य प्रथमदर्शने भवानपि अपरिचितः एव आसीत्। यथायं मृगः मम बन्धुः तथा भवानपि।'' मृगः **अब्रवीत्**, ''अलं विवादेन । वयं सर्वे आनन्देन एकत्र निवसामः ।'' काकेनोक्तम्, ''एवमस्तु।''

किञ्चित्कालानन्तरं शृगालः मृगम् अवदत्, 'वनेऽस्मिन् एकं सस्यपूर्णक्षेत्रमस्ति। दर्शयामि त्वाम्।' तथा कृते मृगः प्रत्यहं तत्र गत्वा सस्यम् अखादत् । तद् दृष्ट्वा एकस्मिन् दिने क्षेत्रपतिना पाशः योजितः । तत्रागतः मृगः पाशैर्बद्धः । सः अचिन्तयत्, ''इदानीं मित्राण्येव शरणं मम ।'' दूरात् तत् पश्यन् जम्बूकः मनसि आनन्दितः। सोऽचिन्तयत्, ''फलितः मे मनोरथः । इदानीं प्रभूतं भोजनं प्राप्स्यामि ।'' मृगस्तं दृष्ट्वा **अब्रवीत्**, ''मित्र, छिन्धि तावन्मम बन्धनम् । त्रायस्व माम् ।'' जम्बूको दूरादेवावदत्, ''मित्र, दृढोऽयं बन्धः । स्नायुनिर्मितान् पाशानेतान् कथं वा व्रतदिवसे स्पृशामि?'' इत्युक्त्वा सः समीपमेव वृक्षस्य पृष्ठतः निभृतं स्थितः ।

प्रदोषकाले मृगमन्विष्यन् काकस्तत्रोपस्थितः । मृगं तथाविधं दृष्ट्वा स उवाच, ''सखे! किमेतत्?'' मृगेणोक्तम्, ''सुहृद्वाक्यस्य अनादरात् बद्धोऽहम् । उक्तं च –

सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम् ।
विपत् सन्निहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दनः ।।''

काकः **अब्रूत**, ''स वञ्चकः क्वास्ते?'' मृगेणोक्तम्, ''मन्मांसार्थी तिष्ठत्यत्रैव।'' काकः उक्तवान्, ''उपायस्तावत् चिन्तनीयः।''

अथ प्रभाते क्षेत्रपतिर्लगुडहस्तः आगच्छन् काकेनावलोकितः । तमालोक्य काकेनोक्तम्, ''सखे मृग, त्वमात्मानं मृतवत्संदर्शय । वातेनोदरं पूरयित्वा पादान्स्तब्धीकृत्य तिष्ठ । यदाहं शब्दं करोमि तदा त्वमुत्थाय सत्वरं पलायिष्यसे ।'' मृगस्तथैव स्थितः ।

क्षेत्रपतिना मृगः आलोकितः उक्तञ्च, ''आः! स्वयं मृतोऽसि!'' सः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् । ततः काकशब्दं श्रुत्वा मृगः सत्वरं पलायितः । तमुद्दिश्य क्षेत्रपतिना क्षिप्तेन लगुडेन शृगालस्तावद् हतः ।

भाषाभ्यासः

१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

अ) अरण्ये कौ निवसतः स्म ?
आ) काकः किम् उपादिशत् ?
इ) मृगः प्रत्यहं क्षेत्रं गत्वा किम् अकरोत् ?
ई) क्षुद्रबुद्धिः कुत्र निभृतं स्थितः ?
उ) शृगालः केन हतः ?

२. कः कं वदति ?

अ) 'वनेऽस्मिन् एकं सस्यपूर्णं क्षेत्रमस्ति ।'
आ) 'मित्र, छिन्धि तावन्मम बन्धनम् ।'
इ) 'स वञ्चकः क्वास्ते ?'

३. उत्तरपदं लिखत ।

अ) काकोऽवदत् = काकः + _______ ।
आ) मृगेणोक्तम् = मृगेण + _______ ।
इ) जम्बूकोऽयम् = जम्बूकः + _______ ।

४. पूर्वपदं लिखत ।

अ) मृगोऽब्रवीत् = _______ + अब्रवीत् ।
आ) वातेनोदरम् = _______ + उदरम् ।
इ) मृतोऽसि = _______ + असि ।

५. माध्यमभाषया उत्तरत ।

अ) 'स नरः शत्रुनन्दनः' इति वचनं कथायाः आधारेण स्पष्टीकुरुत ।

आ) काकेन कः उपायः उक्तः ?

६. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

दृढः, मैत्री, बद्धः, प्रभूतम् ।

७. अमरकोषात् योग्यं समानार्थकं शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) अरण्ये मृगः काकः च स्नेहेन निवसतः ।

आ) जम्बूकः तेन सह मृगस्य निवासस्थानं गतः ।

इ) मृगमन्विष्यन् काकः तत्र उपस्थितः ।

८. स्तम्भमेलनं कुरुत ।

विशेषणम्	विशेष्यम्
दृढः	लगुडेन
क्षिप्तेन	दिने
एकस्मिन्	मृगः
लगुडहस्तः	बन्धः
	क्षेत्रपतिः

९. तालिकां पूरयत ।

अ)

वक्त्रा संवादं मेलयत	
जम्बूकः	मृगः

(मञ्जूषा – त्रायस्व माम्, दर्शयामि त्वाम्, दृढोऽयं बन्धः, छिन्धि मम बन्धनम्)

आ)

वक्त्रा संवादं मेलयत	
मृगः	काकः

(मञ्जूषा – अलं विवादेन, कोऽयं द्वितीयः?, एवमस्तु, अस्मत्सख्यम् इच्छति ।)

१०. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

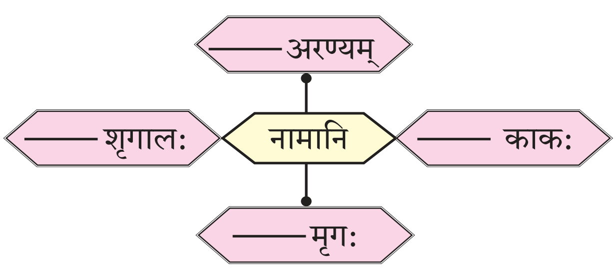

उपक्रमः – पाठात् उपपदविभक्तियुक्तानि वाक्यानि चित्वा लिखत ।

क्रीडत–नन्दत ।

सङ्ख्याक्रीडा

एकं द्वे त्रीणि . . . इति क्रमेण सर्वे मिलित्वा शतपर्यन्तं सङ्ख्याः वदेयुः। ततः पुनः तदेव आवर्तनीयम्। परन्तु अस्मिन् अवसरे सर्वाः विषमसङ्ख्याः शिक्षकः एव वदेत् । छात्रैस्तु केवलं समसङ्ख्याः वक्तव्याः। अग्रिमे आवर्तने शिक्षकः समसङ्ख्याः वदेत्, बालाश्च विषमसङ्ख्याः वदेयुः । एतेन सङ्ख्याभ्यासः सुष्ठु भवति।

सङ्ख्यालेखनम्

छात्राणां गणद्वयं करणीयम् । शिक्षकस्य समीपे कृष्णफलकं भवेत् । शिक्षकः यदा सूचयति तदा प्रतिगणम् एकः क्रीडकः अग्रे आगत्य कृष्णफलकस्य पुरतः तिष्ठति। शिक्षकः संस्कृतेन काञ्चित् सङ्ख्यां वदति । तौ शीघ्रातिशीघ्रं तां सङ्ख्यां कृष्णफलके लिखेताम् । यः आदौ लिखति तस्मै गणाय एकः अङ्कः दीयते । (सङ्ख्यां देवनागरीलिप्या रोमन्–लिप्या वा लेखितुम् अर्हन्ति ।)

– क्रीडावल्ली–पुस्तकात् ।

7KRBLA

तृतीयः पाठः सूक्तिसुधा।

(कण्ठस्थीकरणार्थम्)
केवलं पङ्क्तिद्वयात्मकाः श्लोकाः

सूक्तयः नाम सुवचनानि । सूक्तीनां पठनेन वाक्चातुर्यं वर्धते । सूक्तीनां प्रयोगः लेखने भाषणे च प्रभावं जनयति । उक्तमेव-

खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते स्वीयं मनः सर्वदा
श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
अज्ञान् ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्
कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः सङ्ग्रहः ।।

वृत्तम्- शार्दूलविक्रीडितम्

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतम्
विद्या राजसु पूज्यते न तु धनं **विद्याविहीनः पशुः**।।१।। -नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः - १) रूपमधिकम् = रूपम् + अधिकम् । २) बन्धुजनो विदेशगमने = बन्धुजनः + विदेशगमने ।

अन्वयः - विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपम्, प्रच्छन्नगुप्तं धनम्, विद्या भोगकरी यशःसुखकरी (च) । विद्या गुरूणां गुरुः । विदेशगमने विद्या बन्धुजनः । विद्या परं दैवतम् । विद्या राजसु पूज्यते न तु धनम्। विद्याविहीनः पशुः (एव) ।

वृत्तम्- वसन्ततिलका

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।।२।। -नीतिशतकात्

सन्धिविग्रहाः - १) नीतिनिपुणा यदि = नीतिनिपुणाः + यदि २) अद्यैव = अद्य + एव ।
३) मरणमस्तु = मरणम् + अस्तु । ४) न्याय्यात्पथः = न्याय्यात् + पथः ।

अन्वयः - यदि (अपि) नीतिनिपुणाः निन्दन्तु स्तुवन्तु वा, लक्ष्मीः समाविशतु यथेष्टं गच्छतु वा, मरणम् अद्य एव अस्तु युगान्तरे वा, (तथापि) धीराः न्याय्यात् पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

वृत्तम्- अनुष्टुप्

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः।
बकास्तत्र न बध्यन्ते **मौनं सर्वार्थसाधनम्**।।३।। -पञ्चतन्त्रात्

सन्धिविग्रहाः - १) आत्मनो मुखदोषेण = आत्मनः + मुखदोषेण । २) बकास्तत्र = बकाः + तत्र।

अन्वयः - शुकसारिकाः आत्मनः मुखदोषेण बध्यन्ते । तत्र बकाः न बध्यन्ते । (अतः) मौनं सर्वार्थसाधनम् ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

अल्पानामपि वस्तूनां **संहतिः कार्यसाधिका**।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ।।४।। - हितोपदेशात्

सन्धिविग्रहाः - १) अल्पानामपि = अल्पानाम् + अपि ।
२) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते = तृणैः + गुणत्वम् + आपन्नैः + बध्यन्ते ।

अन्वयः - अल्पानां वस्तूनाम् अपि संहतिः कार्यसाधिका (विद्यते) । (यथा) गुणत्वम् आपन्नैः तृणैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ।

वृत्तम्–अनुष्टुप्

घटं भिन्द्यात् पटं छिन्द्यात् कुर्याद्रासभरोहणम् ।
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ।।५।। –हास्योक्तिः

सन्धिविग्रहाः – १) कुर्याद्रासभरोहणम् = कुर्यात् + रासभरोहणम् । २) पुरुषो भवेत् = पुरुषः + भवेत् ।

अन्वयः – पुरुषः घटं भिन्द्यात्, पटं छिन्द्यात्, रासभरोहणं (अपि) कुर्यात् । येन केन प्रकारेण (सः) प्रसिद्धः भवेत् ।

भाषाभ्यासः

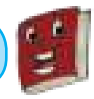

श्लोकः १

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

अ) का गुरूणां गुरुः ?

आ) किं राजसु न पूज्यते ? इ) कः पशुः एव ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत ।

अ) 'विद्या नाम नरस्य'... इति श्लोकाधारेण विद्यायाः महत्त्वं लिखत ।

३. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

विद्या →
- प्रच्छन्नगुप्तं ________ ।
- गुरूणां ________ ।
- परं ________ ।
- नरस्य अधिकं ________ ।

श्लोकः २.

१. मञ्जूषातः उचितं शब्दं चित्वा तालिकां पूरयत ।

नीतिनिपुणाः	________	________	वा
________	समाविशतु	________	वा
________	अद्यैव	________	वा

(निन्दन्तु, गच्छतु, युगान्तरे, मरणम्, लक्ष्मीः, स्तुवन्तु ।)

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) मरणमस्तु । आ) अद्यैव ।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत।

श्लोकः ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) शुकसारिकाः केन बध्यन्ते ?

आ) के न बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) बकास्तत्र

आ) आत्मनो मुखदोषेण

श्लोकः ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) का कार्यसाधिका भवति ?

आ) कैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) अल्पानामपि

आ) तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'संहतिः कार्यसाधिका' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

श्लोकः ५.

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) नरः किं छिन्द्यात् ?

आ) मनुजः किं भिन्द्यात् ?

२. श्लोकात् लिङ्लकारस्य रूपाणि चित्वा लिखत।

३. माध्यमभाषया उत्तरत ।

'येन केन प्रकारेण' इति उक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

१. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

विद्या, पशुः, धनम्, लक्ष्मीः, शुकः, संहतिः, दन्ती, पटम्, रासभः ।

२. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

विदेशः, प्रच्छन्नम्, निन्दन्तु, रोहणम् ।

7L17HX

अभ्यासपत्रम् १ (१, २, ३ पाठानाम् आधारेण)

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

अ) स्तवनं तु मानवस्यैव भवेत् ।
आ) पृथुराजः प्रजाहितदक्षः नृपः ।
इ) अकस्मात् आगन्तुना सह मैत्री युक्ता ।
ई) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा लिखत ।

अ) शृगालः स्वार्थहेतुना ________ सह मैत्रम् ऐच्छत् । (मृगेण/काकेन)
आ) फलितं मे ________ । (प्रयोजनम्/मनोरथम्)
इ) ________ बीजेभ्यः अङ्कुराः उद्भूताः । (पर्जन्यानन्तरं/शीतकालानन्तरं)
ई) प्रजाः अतीव ________ आसन् । (कृशाः/सुदृढाः)

३. लकारं लिखत ।

अ) सर्वं वस्तुजातं वसुन्धरायाः उदर एव वर्तते ।
आ) अहं प्रसन्ना भविष्यामि ।
इ) वयं सर्वे आनन्देन एकत्र वसामः ।
ई) पादान्स्तब्धीकृत्य तिष्ठ ।
उ) लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा ।

४. विग्रहवाक्याणां समासनामभिः मेलनं कुरुत ।

समासविग्रहः	समासनाम
१. चिन्तया आकुलः	षष्ठी–तत्पुरुषः
२. धनं च धान्यानि च पुष्पाणि च फलानि च	पञ्चमी–तत्पुरुषः
३. चोरलुण्ठकेभ्यः भयम्	इतरेतरद्वन्द्वः
४. प्रजाहिते दक्षः	तृतीया–तत्पुरुषः
५. जलस्य व्यवस्थापनम्	कर्मधारयः
६. प्रयागं नाम क्षेत्रम्	सप्तमी–तत्पुरुषः

समासविग्रहः	समासनाम
१. मृगः च शृगालः च	सप्तमी–तत्पुरुषः
२. क्षुद्रा बुद्धिः यस्य सः	कर्मधारयः
३. विद्यया विहीनः	अव्ययीभावः
४. नीत्यां निपुणाः	तृतीया–तत्पुरुषः
५. अहनि अहनि	बहुव्रीहिः
६. विविधानि बीजानि	इतरेतरद्वन्द्वः

समासविग्रहः	समासनाम
१. न परिचितः	षष्ठी–तत्पुरुषः
२. लगुडं हस्ते यस्य सः	बहुव्रीहिः
३. शुकाः च सारिकाः च	इतरेतरद्वन्द्वः
४. क्षेत्राणां पतिः	नञ्–तत्पुरुषः

५. योग्यं क्रियापदं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) त्वं धनुः ______ । (त्यज/त्यजतु)
आ) त्वं प्रयत्नेन कृषिकार्यं ______ । (करोति/करोषि)
इ) त्वमात्मानं मृतवत् ______ । (सन्दर्शय/सन्दर्शयतु)
ई) भवान् अपि अपरिचितः एव ______ । (आसीः/आसीत्)

६. योग्यं वाच्यपर्यायं चिनुत ।

अ) पृथुभूपेन धनुः सज्जीकृतम् । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

आ) क्षेत्रपतिना पाशः योजितः । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

इ) अहं शब्दं करोमि । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

ई) धीराः न्याय्यात्पथः पदं न प्रविचलन्ति । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

७. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) पृथुवैन्यः स्वप्रजाः दृष्ट्वा चिन्ताकुलः जातः यतः ______________________ ।
  १. तस्य प्रजाजनाः परस्परं वादविवादं कुर्वन्ति ।
  २. तस्य प्रजाजनाः पशुवत् जीवन्ति ।

आ) भूम्या धनधान्यपुष्पफलानि स्व-उदरे निहितानि यतः ______________________ ।
  १. वेनभूपः दुःशासकः आसीत् ।
  २. भूमिः स्वभावेन कृपणा आसीत् ।

इ) पृथुभूपेन स्वधनुः सज्जीकृतम् यतः ______________________ ।
  १. सः शत्रुं हन्तुम् इच्छति स्म ।
  २. सः धनधान्यादि सर्वं वस्तुजातं वसुन्धरायाः प्राप्तुम् इच्छति स्म ।

ई) पृथुभूपस्य प्रजाजनाः सन्तुष्टाः अभवन् यतः ______________________ ।
  १. ते प्रभूतं धान्यम् अलभन्त ।
  २. ते प्रभूतं सुवर्णम् अलभन्त ।

उ) शृगालः मृगेण सह सख्यम् इच्छति यतः ______________________ ।
  १. शृगालः मृगमांसं खादितुम् इच्छति ।
  २. शृगालः मृगे स्निह्यति ।

ऊ) जम्बूकः मनसि आनन्दितः यतः ______________________ ।
  १. मृगः पाशैः बद्धः ।
  २. जम्बूकस्य अन्येन सह मित्रता अभवत् ।

ए) क्षेत्रपतिः मृगं बन्धनात् व्यमुञ्चत् यतः ______________________ ।
  १. सः 'मृगः मृतः' इति चिन्तितवान् ।
  २. पाशबद्धं मृगं दृष्ट्वा तस्य हृदयं करुणया अद्रवत् ।

क्रीडत-नन्दत ।

अनन्त्यवाक्यरचना

प्रथमः बालः एकस्य शब्दस्य कथनेन कस्यचित् वाक्यस्य आरम्भं कुर्यात् । द्वितीयः बालः प्रथमेन बालकेन उक्तं शब्दम् उच्चार्य तस्य वाक्यस्य अनुवर्तनरूपेण स्वयमपि एकं शब्दं योजयेत् । तृतीयः तृतीयम् । चतुर्थः चतुर्थम् एवम् अग्रेऽपि । परन्तु कोऽपि वाक्यस्य समाप्तिं न कुर्यात् । यः तथा करोति सः गणात् बाह्यः भवति ।
उदा. - - - १. कस्मिंश्चित् - - - २. कस्मिंश्चित् ग्रामे - - - ३. कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन - - - ४. कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन कृपणः - - -
अत्र 'आसीत्' इति यदि उच्यते तर्हि वाक्यं समाप्तं भवति । यः तत् कथयति सः बाह्यः भवति। अतः सः केनापि प्रकारेण वाक्यम् अग्रेऽपि अनुवर्तयितुं प्रयत्नं कुर्यात् शिक्षकः किञ्चित् साहाय्यं कर्तुम् अर्हति ।

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।

व्यञ्जनान्ताः ।

शब्दसृष्टिं पश्यत ☺

अमर्त्यः

निर्जरः, अमरः, देवः, प्रभुः

त्रिदशः, विबुधः, सुरः, **भगवान्**

आदित्यः

मित्रः, दिनकरः, दिवाकरः, सूर्यः

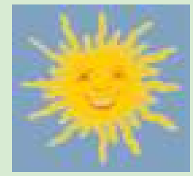

रविः, भास्करः, चण्डांशुः, **भास्वान्**

'वत्' – प्रत्ययान्ताः	'मत्' – प्रत्ययान्ताः
भग**वान्**	श्री**मान्**
भास्**वान्**	शक्ति**मान्**
विद्या**वान्**	बुद्धि**मान्**
गुण**वान्**	आयु**ष्मान्**
ज्ञान**वान्**	हनु**मान्**
कला**वान्**	कीर्ति**मान्**

वत्/मत् प्रत्ययः स्वामित्वं दर्शयति। एते वत्/मत् प्रत्ययान्ताः ।

एतान् व्यञ्जनान्तान् अवगच्छत ।

शिरः
(शिरस्)

अध्वा
(अध्वन्)

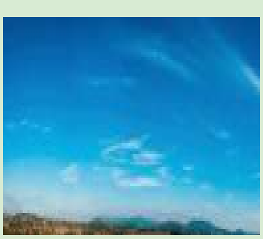

व्योम
(व्योमन्)

पक्षी
(पक्षिन्)

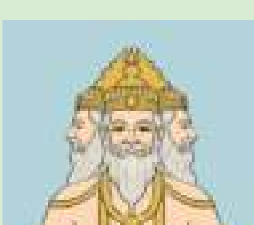

ब्रह्मा
(ब्रह्मन्)

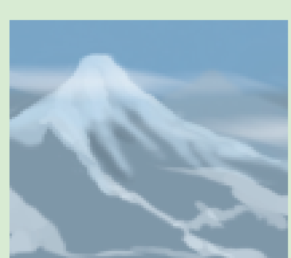

हिमवान्
(हिमवत्)

भाषासूत्रम् – १

अन्तम्	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
सकारान्ताः	चन्द्रमस्	अप्सरस्	पयस्
तकारान्ताः	मरुत्	तडित्	जगत्
वत्/मत्-प्रत्ययान्ताः	भगवत्/श्रीमत् }	ई प्रत्ययं योजयित्वा नदी-शब्दवत् रूपाणि।	जगत् – शब्दवत्
इन्नन्ताः	शशिन्	यथा भगवती, श्रीमती, शशिनी, योगिनी	भाविन्
अन्नन्ताः	राजन्/आत्मन्	–	नामन्/वर्त्मन्
चकारान्ताः	पयोमुच्	वाच्	–
जकारान्ताः	वणिज्	स्रज्	–
शकारान्ताः	–	दिश्	–

भगवत् – वत्प्रत्ययान्तं विशेषणं पुंलिङ्गम् । **श्रीमत् – मत्प्रत्ययान्तं विशेषणं पुंलिङ्गम् ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भगवान्	भगवन्तौ	भगवन्तः	प्रथमा	श्रीमान्	श्रीमन्तौ	श्रीमन्तः
भगवन्तम्	भगवन्तौ	भगवतः	द्वितीया	श्रीमन्तम्	श्रीमन्तौ	श्रीमतः
भगवता	भगवद्भ्याम्	भगवद्भिः	तृतीया	श्रीमता	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भिः
भगवते	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	चतुर्थी	श्रीमते	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्यः
भगवतः	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	पञ्चमी	श्रीमतः	श्रीमद्भ्याम्	श्रीमद्भ्यः
भगवतः	भगवतोः	भगवताम्	षष्ठी	श्रीमतः	श्रीमतोः	श्रीमताम्
भगवति	भगवतोः	भगवत्सु	सप्तमी	श्रीमति	श्रीमतोः	श्रीमत्सु
हे भगवन्	हे भगवन्तौ	हे भगवन्तः	सम्बोधनम्	हे श्रीमन्	हे श्रीमन्तौ	हे श्रीमन्तः

भगवत् इव अन्ये शब्दाः- क्षमावत्, हिमवत्, बलवत्, दयावत्, हनुमत्, बुद्धिमत्, शक्तिमत् इत्यादयः ।
गतवत्, पठितवत्, दृष्टवत्, नीतवत् इत्यादीनि कर्तरि भू.धा. विशेषणानि 'भगवत्' शब्दवत् प्रपद्यन्ते ।

- शशिन् शश-इन् (**इन् प्रत्ययः स्वामित्वं दर्शयति**) 'शशः' नाम शशकः । शशः यस्य (अङ्के) अस्ति सः शशी।

शशिन् – इन्नन्तं विशेषणं पुंलिङ्गम् । **भाविन् – इन्नन्तं विशेषणं नपुंसकलिङ्गम् ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
शशी	शशिनौ	शशिनः	प्रथमा	भावि	भाविनी	भावीनि
शशिनम्	शशिनौ	शशिनः	द्वितीया	भावि	भाविनी	भावीनि
शशिना	शशिभ्याम्	शशिभिः	तृतीया	भाविना	भाविभ्याम्	भाविभिः
शशिने	शशिभ्याम्	शशिभ्यः	चतुर्थी	भाविने	भाविभ्याम्	भाविभ्यः
शशिनः	शशिभ्याम्	शशिभ्यः	पञ्चमी	भाविनः	भाविभ्याम्	भाविभ्यः
शशिनः	शशिनोः	शशिनाम्	षष्ठी	भाविनः	भाविनोः	भाविनाम्
शशिनि	शशिनोः	शशिषु	सप्तमी	भाविनि	भाविनोः	भाविषु
हे शशिन्	हे शशिनौ	हे शशिनः	सम्बोधनम्	हे भाविन्/ भावि	हे भाविनी	हे भावीनि

शशिन् इव अन्ये शब्दाः- स्वामिन्, प्राणिन्, विद्यार्थिन्, शाखिन्, योगिन्, संन्यासिन्, वाजिन्, श्रेष्ठिन् इत्यादयः ।

चन्द्रः	शशिन्
चन्द्रः गगने वर्तते । रात्रौ वयं चन्द्रं पश्यामः ।	शशी गगने वर्तते । रात्रौ वयं _____पश्यामः ।
चन्द्रेण एव निशायाः शोभा वर्धते ।	_____ एव निशायाः शोभा वर्धते ।
चन्द्राय सर्वे स्पृहयन्ति ।	_____ सर्वे स्पृहयन्ति ।
चन्द्रात् मानवाः प्रकाशं लभन्ते ।	_____ मानवाः प्रकाशं लभन्ते ।
सुधांशुः शशाङ्कः, चन्द्रमाः इत्येतानि	सुधांशुः शशाङ्कः, चन्द्रमाः इत्येतानि
चन्द्रस्य अन्यानि नामानि ।	_____ अन्यानि नामानि ।
चन्द्रे कलङ्काः अपि सन्ति ।	_____ कलङ्काः अपि सन्ति ।
हे चन्द्र, मह्यं मनःसामर्थ्यं यच्छ ।	हे _____, मह्यं मनःसामर्थ्यं यच्छ ।

आत्मन् – अन्नन्तं पुंलिङ्गं नाम । **राजन् – अन्नन्तं पुंलिङ्गं नाम ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः	प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः	द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः	तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	पञ्चमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्	षष्ठी	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु	सप्तमी	राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु
हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः	सम्बोधनम्	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः

जन्मन् – अन्नन्तं नपुंसकलिङ्गं नाम । **नामन् – अन्नन्तं नपुंसकलिङ्गं नाम ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
जन्म	जन्मनी	जन्मानि	प्रथमा	नाम	नामनी–नाम्नी	नामानि
जन्म	जन्मनी	जन्मानि	द्वितीया	नाम	नामनी–नाम्नी	नामानि
जन्मना	जन्मभ्याम्	जन्मभिः	तृतीया	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
जन्मने	जन्मभ्याम्	जन्मभ्यः	चतुर्थी	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः
जन्मनः	जन्मभ्याम्	जन्मभ्यः	पञ्चमी	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः
जन्मनः	जन्मनोः	जन्मनाम्	षष्ठी	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्
जन्मनि	जन्मनोः	जन्मसु	सप्तमी	नाम्नि,नामनि	नाम्नोः	नामसु
हे जन्म	हे जन्मनी	हे जन्मानि	सम्बोधनम्	हे नामन्/ नाम	हे नामनी/ नाम्नी	हे नामानि

'आत्मन्'– अनुसारम् – महात्मन्, अध्वन्, यज्वन्, ब्रह्मन्, अश्मन् इत्यादीनि ।
'राजन्' – अनुसारम् – ग्रावन्, मूर्धन्, महिमन्, गरिमन्, लघिमन्, सीमन् (स्त्री.), प्रेमन् इत्यादीनि ।
'जन्मन्' – अनुसारम् – कर्मन्, वर्त्मन्, भस्मन्, ब्रह्मन्, सद्मन् इत्यादीनि ।
'नामन्' – अनुसारम् – हेमन्, व्योमन्, प्रेमन्, सामन्, दामन्, धामन्, लोमन् इत्यादीनि ।

*** ब्रह्मन् तथा प्रेमन् – पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च वर्तेते ।**

वाच् – चकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम । | **दिश् – शकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वाक्–वाग्	वाचौ	वाच:	प्रथमा	दिक्–दिग्	दिशौ	दिश:
वाचम्	वाचौ	वाच:	द्वितीया	दिशम्	दिशौ	दिश:
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भि:	तृतीया	दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भि:
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्य:	चतुर्थी	दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्य:
वाच:	वाग्भ्याम्	वाग्भ्य:	पञ्चमी	दिश:	दिग्भ्याम्	दिग्भ्य:
वाच:	वाचो:	वाचाम्	षष्ठी	दिश:	दिशो:	दिशाम्
वाचि	वाचो:	वाक्षु	सप्तमी	दिशि	दिशो:	दिक्षु
हे वाक्/वाग्	हे वाचौ	हे वाच:	सम्बोधनम्	हे दिक्/दिग्	हे दिशौ	हे दिश:

'वाच्' शब्दवत्– त्वच् (स्त्री.), पयोमुच् (पुं.) इत्यादय:। 'दिश्' शब्दवत्– दृश् इत्यादय:।

वणिज् – जकारान्तं पुंलिङ्गं नाम । | **स्रज् – जकारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम ।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वणिक्/ग्	वणिजौ	वणिज:	प्रथमा	स्रक्/ग्	स्रजौ	स्रज:
वणिजम्	वणिजौ	वणिज:	द्वितीया	स्रजम्	स्रजौ	स्रज:
वणिजा	वणिग्भ्याम्	वणिग्भि:	तृतीया	स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भि:
वणिजे	वणिग्भ्याम्	वणिग्भ्य:	चतुर्थी	स्रजे	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्य:
वणिज:	वणिग्भ्याम्	वणिग्भ्य:	पञ्चमी	स्रज:	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्य:
वणिज:	वणिजो:	वणिजाम्	षष्ठी	स्रज:	स्रजो:	स्रजाम्
वणिजि	वणिजो:	वणिक्षु	सप्तमी	स्रजि	स्रजो:	स्रक्षु
हे वणिक्/ग्	हे वणिजौ	हे वणिज:	सम्बोधनम्	हे स्रक्/ग्	हे स्रजौ	हे स्रज:

'वणिज्' शब्दवत् – ऋत्विज्, भिषज् इत्यादय: ।

जिज्ञासापत्रम्

१) स्तम्भपूरणं कुरुत ।

*		स्वरान्तम्		व्यञ्जनान्तम्	
चित्रम्		प्रातिपदिकम्	प्रथमा ए.व.	प्रातिपदिकम्	प्रथमा ए.व.
१.		नृप		राजन्, भूभृत्, क्ष्माभृत्, महीक्षित्	
२.		जलद		पयोमुच्	

२) चतुर्थपदं लिखत

अ) वाणी – वाण्या :: वाच् – ______ ।

आ) जल – जलात् :: पयस् – ______ ।

इ) प्राज्ञ – प्राज्ञान् :: धीमत् – ______ ।

ई) नदी – नदीनाम् :: सरित् – ______ ।

३) वाक्यार्थमेलनं कुरुत ।

अ) भूभृत् पृथिवीं रक्षति ।	अ) गीर्वाणवाणी देवभाषा ।
आ) व्योम्नि विहायसः विहरन्ति ।	आ) विश्वं भगवता सृष्टम् ।
इ) संस्कृतवाग् विबुधभारती ।	इ) आकाशे खगाः उड्डयन्ते ।
ई) श्रीकृष्णस्य मस्तके मुकुटं भाति ।	ई) गोविन्दस्य मूर्ध्नि किरीटं विराजते ।
उ) जगत् ईश्वरेण निर्मितम् ।	उ) राजा मेदिनीं प्रतिपालयति ।

४) तालिकां पूरयत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
१. हेम	______/______	______	प्रथमा
२. ______	विद्यावन्तौ	______	द्वितीया
३. ______	त्वग्भ्याम्	______	तृतीया
४. ______	ब्रह्मभ्याम् (पुं.)	______	चतुर्थी
५. भिषजः	______	______	पञ्चमी
६. ग्राव्णः	______	______	षष्ठी
७. ______	______	योगिषु	सप्तमी
८. ______	______	हनुमन्तः	सम्बोधनम्

५) योग्यं रूपं योजयत ।

अ) सीता ______ रत्नहारं यच्छति । (हनुमत्)

आ) तारकाः ______ शोभन्ते । (व्योमन्)

इ) प्रजापालनं ______ कर्तव्यम् । (राजन्)

ई) मम मित्रस्य ______ नसीरः । (नामन्)

उ) हे ______, किं करवाणि ? (स्वामिन्)

पठत–बोधत ।

उपपदविभक्तयः

१. न हि सुखं **दुःखैः विना** लभ्यते ।

२. **विना पुरुषकारेण** न च दैवं सुसिध्यति ।

३. न **काचस्य कृते** जातु युक्ता मुक्तामणेः क्षतिः ।

४. **नमो देव्यै** महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।

५. तस्मै **श्रीगुरवे नमः** ।

पठत–बोधत–कण्ठस्थीकुरुत ।

कारकाणि

[१]कर्ता [२]कर्म च [३]करणं [४]सम्प्रदानं तथैव च ।
[५]अपादान–[६]अधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ।।

शब्दानुक्रमणिका

[१]रामो [२]हरिः [३]करी [४]भूभृद् [५]भानुः [६]कर्ता च [७]चन्द्रमाः ।
[८]तस्थिवान् [९]भगवान् [१०]आत्मा दर्शैते **पुंसि** नायकाः ।।
[१]रमा [२]रुचिर् [३]नदी [४]धेनुर् [५]वाग् [६]धीः [७]सरिद्–अनन्तरम् ।
[८]क्षुत् [९]प्रावृट् च [१०]शरच्चैव दर्शैते **स्त्रीषु** नायकाः ।।
[१]ज्ञानं [२]दधि [३]पयो [४]वर्म [५]धनुर् [६]वारि [७]जगत् तथा ।
[८]मधु [९]नाम [१०]मनोहारि दर्शैते तु **नपुंसके** ।।

चतुर्थः पाठः स एव परमाणुः ।

विश्वस्य उत्पत्तिविषये नैके सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः । नैके प्राचीनाः सिद्धान्ताः कालवशतां गताः नैके नूतनाः च वैज्ञानिकैः स्वीकृताः । 'Atom' इति शब्दः सर्वेषां सुपरिचितः एव । आधुनिकविज्ञानशास्त्रे 'Atom' इति मूलकारणं द्रव्यस्य । स एव 'Element' इति मन्यते । प्राचीनशास्त्रे तु 'परमाणुः' निर्मितेः मूलकारणम् इति कथितम् । परमाणोः वैशिष्ट्यानि महर्षिणा कणादमहोदयेन वैशेषिकदर्शने कथितानि । अस्मिन् विषये अधिकं संशोधनं शक्यम् ।

- किं यूयं 'बिग बॅङ्ग' सिद्धान्तविषये जानीथ ?
- विज्ञान-अभ्यासक्रमे युष्माभिः 'Atom' विषये किं किं पठितम् ?

(अर्णवः जपाकुसुमं गृहीत्वा प्रविशति । तस्य पिता विज्ञानस्य प्राध्यापकः । सः पुस्तकपठने मग्नः । तस्य पार्श्वे उत्पीठिकायां सूक्ष्मेक्षिका वर्तते ।)

अर्णवः – पितः, अस्माकम् उद्यानाद् जपाकुसुमम् आनीतं मया । कियन्तः सूक्ष्माः तस्य परागकणाः !

पिता – सूक्ष्मेक्षिकया पश्य, तेषां कणानां रचनाम् अपि द्रष्टुं शक्नोषि ! (अर्णवः तथा करोति ।)

पिता – किं दृष्टं त्वया ?

अर्णवः – पितः, अद्भुतम् एतत् । अत्र परागकणस्य सूक्ष्माणि अङ्गानि दृश्यन्ते।

पिता – अर्णव, एतानि पुष्पस्य अङ्गानि त्वं सूक्ष्मेक्षिकया द्रष्टुं शक्नोषि। परन्तु एतद् विश्वं परमाणुभ्यः निर्मितम् । ते परमाणवः तु सूक्ष्मेक्षिकया अपि न दृश्यन्ते ।

अर्णवः – परमाणुः नाम किम् ?

पिता – अस्तु । कथयामि । मुष्टिमात्रान् तण्डुलान् महानसतः आनय ।

अर्णवः – (तथेति उक्त्वा पाकगृहात् तण्डुलान् आनयति ।) स्वीकरोतु, तात ।

पिता – अधुना इमं तण्डुलं विभज ।

अर्णवः – तात, कियान् लघुः अस्ति एषः । पश्यतु, एतस्य भागद्वयं यथाकथमपि कृतं मया ।

पिता – इतोऽपि लघुतरः भागः कर्तुं शक्यते वा ?

अर्णवः – यदि क्रियते तर्हि चूर्णं भवेत् तस्य ।

पिता – सम्यग् उक्तं त्वया । यत्र एतद् विभाजनं समाप्यते, यस्मात् सूक्ष्मतरः भागः प्राप्तुं न शक्यते सः एव परमः अणुः ।

अर्णवः – द्रव्यस्य अन्तिमः घटकः मूलं तत्त्वं च परमाणुः, सत्यं खलु ?

पिता – सत्यम्, अयं खलु कणादमहर्षेः सिद्धान्तः । अपि जानासि ? परमाणुः द्रव्यस्य मूलकारणम् इति तेन महर्षिणा प्रतिपादितम् । तदपि प्रायः ख्रिस्तपूर्वं पञ्चमे षष्ठे वा शतके ।

अर्णवः – तात, महर्षिणा कणादेन किं किम् उक्तं परमाणुविषये ? वयं तु केवलं तस्य महाभागस्य नामधेयम् एव जानीमः ।

पिता – कणादमुनिना प्रतिपादितम् – परमाणुः अतीन्द्रियः, सूक्ष्मः, निरवयवः, नित्यः, स्वयं व्यावर्तकः च। 'वैशेषिकसूत्राणि' इति स्वग्रन्थे तेन परमाणोः व्याख्या कृता ।

अर्णवः – का सा व्याख्या ?

पिता – **जालसूर्यमरीचिस्थं यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।**
तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते ।।

अर्णवः – अहम् एतद्विषये विस्तरेण पठितुम् इच्छामि ।

पिता – उत्तमम् ! श्वः मम महाविद्यालयम् आगच्छ । तत्र कणादविषयकाणि नैकानि पुस्तकानि सन्ति । तव जिज्ञासा निश्चयेन शाम्येत् ।

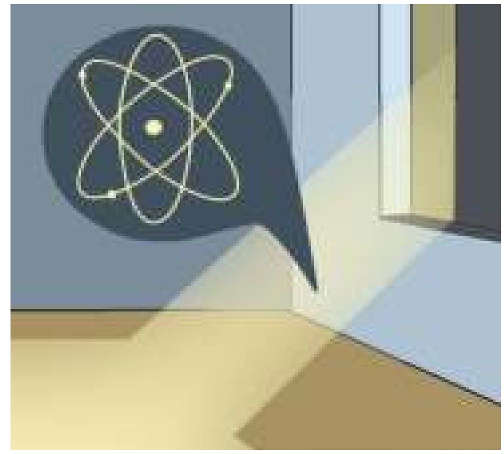

भाषाभ्यासः

१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

अ) अर्णवः पाकगृहात् किम् आनयति ?

आ) कः परमाणुः ?

इ) परमाणुसिद्धान्तः केन महर्षिणा कथितः ?

ई) महर्षिणा कणादेन परमाणुविषये किं प्रतिपादितम् ?

उ) महर्षेः कणादस्य मतानुसारं परमाणोः व्याख्या का ?

२. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

कुसुमम्, विश्वम्, पिता, नामधेयम्, सूर्यः ।

३. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत ।

अ) महर्षिः कणादः परमाणुविषये किं प्रतिपादितवान् ?

आ) 'तण्डुलान् आनय' इति पिता अर्णवं किमर्थम् आदिष्टवान् ?

४. विरुद्धार्थकशब्दान् मञ्जूषातःअन्विष्य लिखत ।

सत्यम्, अन्तिमः, अनित्यः, लघुः, सूक्ष्मः,

(आद्यः, गुरुः, नित्यः, असत्यम्, स्थूलः)

५. उचितं पर्यायं चित्वा लिखत ।

अ) एतद् विश्वं ________ निर्मितम् । (तण्डुलैः/अणुभिः)

आ) ________ द्रव्यस्य मूलकारणम् । (परमाणुः/विज्ञानं)

इ) रजसः ________ भागः परमाणुः । (षष्ठतमः/शततमः)

६. जालरेखाचित्रं पूरयत

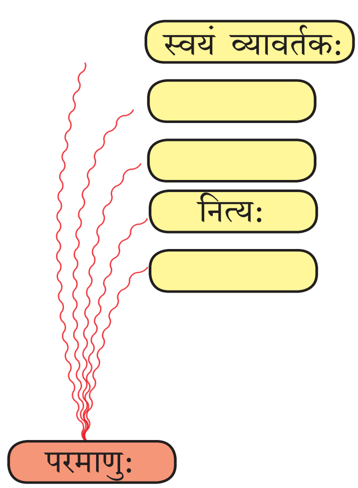

7LA3PK

पञ्चम: पाठ: युग्ममाला। (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

संस्कृतसाहित्ये शब्दयुग्मानि प्रसिद्धानि । यथा - **यदा-तदा, यावत्-तावत्, यत्र-तत्र** । उदा.- **यथा** राजा **तथा** प्रजा। शब्दयुग्मानाम् उपयोगेन श्लोकस्य वाक्यस्य वा सौन्दर्यं वर्धते ।

वृत्तम्-वंशस्थम्

यथा चतुर्भि: कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनै:।
तथा चतुर्भि: पुरुष: परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन गुणेन कर्मणा।।१।। - वृद्धचाणक्यशतकात्

अन्वय: - **यथा** कनकं निघर्षण - छेदन - ताप-ताडनै: (इति) चतुर्भि: परीक्ष्यते, **तथा** पुरुष: श्रुतेन, शीलेन, गुणेन, कर्मणा (इति) चतुर्भि: परीक्ष्यते ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ।।२।। - हितोपदेशात्

सन्धिविग्रहा: - १) नास्ति = न + अस्ति । २) श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि = श्लाघ्य: + तत्र + अल्पधी: + अपि। ३) एरण्डोऽपि = एरण्ड: + अपि ।

अन्वय: - **यत्र** विद्वज्जन: न अस्ति, **तत्र** अल्पधी: अपि श्लाघ्य: (भवति) । (यथा) निरस्तपादपे देशे एरण्ड: अपि द्रुमायते ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

तावद् भयाद्धि भेतव्यं यावद् भयमनागतम्।
आगतं तु भयं वीक्ष्य नर: कुर्याद् यथोचितम्।।३।। - पञ्चतन्त्रात्

सन्धिविग्रहा: - १) भयाद्धि = भयात् + हि । २) भयमनागतम् = भयम् + अनागतम् ।

अन्वय: -**यावत्** भयम् अनागतं **तावत्** हि भयात् भेतव्यम् ।(तथापि) आगतं तु भयं वीक्ष्य नर: यथोचितं कुर्यात्।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

उत्तमो नातिवक्ता स्यादधमो बहु भाषते।
सुवर्णे न ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये प्रजायते।।४।।

सन्धिविग्रहा: - १) उत्तमो नातिवक्ता = उत्तम: + न + अतिवक्ता । २) स्यादधमो बहु = स्यात् + अधम: + बहु । ३) ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये = ध्वनि: + तादृक् + यादृक् + कांस्ये ।

अन्वय: - उत्तम: अतिवक्ता न स्यात्, अधम: बहु भाषते । **यादृक्** कांस्ये (ध्वनि:) प्रजायते **तादृक्** सुवर्णे ध्वनि: न (प्रजायते) ।

वृत्तम्-अनुष्टुप्

यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षक: ।
सुकृते दुष्कृते वाऽपि तादृशं लभते फलम् ।।५।।

सन्धिविग्रहा: - १) क्षेत्रमासाद्य = क्षेत्रम् + आसाद्य । २) वाऽपि = वा + अपि ।

अन्वय: - कर्षक: क्षेत्रम् आसाद्य **यादृशं** बीजं वपते (**तादृशं** फलं लभते) । (तथैव मनुष्य:) सुकृते वा दुष्कृते वा अपि **तादृशं** (इष्टम् अनिष्टं वा) फलं लभते ।

भाषाभ्यास:

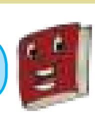

श्लोक: १

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत।

अ) कनकपरीक्षा कथं भवति ? आ) पुरुषपरीक्षा कथं भवति ?

२. जालरेखाचित्रं पूरयत

अ)

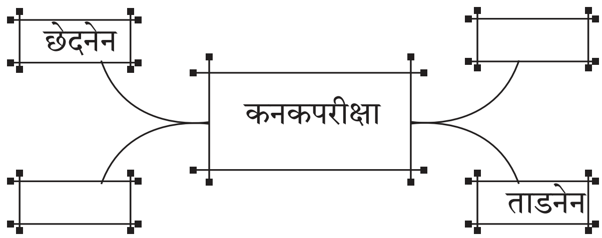

आ)

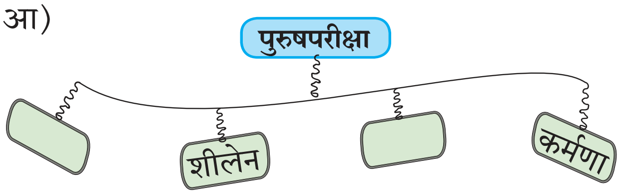

श्लोकः २.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) अल्पधीः कुत्र श्लाघ्यः भवति ?

आ) एरण्डः कुत्र द्रुमायते ?

२. सन्धि-विग्रहं कुरुत ।

अ) श्लाघ्यस्तत्र आ) अल्पधीरपि ।

श्लोकः ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) आगतं भयं वीक्ष्य नरः किं कुर्यात् ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

भयाद्धि ।

श्लोकः ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत

अ) कः बहु भाषते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) स्यादधमः ।

श्लोकः ५.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) कर्षकः कीदृशम् फलं लभते ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) क्षेत्रमासाद्य आ) वाऽपि ।

१) समानार्थकशब्दान् लिखत ।

कनकम्, विद्वान्, पादपः, अधमः ।

२) विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

गुणः, विद्वान्, उत्तमः, सुकृतम् ।

३) समानार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत ।

अ)	सुवर्णम्, उत्तमः, कृषकः, ध्वनिः
आ)	शब्दः, क्षेत्राजीवः, हेम, श्रेष्ठः

४. अमरकोषात् योग्यं समानार्थक शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते । आ) कर्षकः बीजं वपते ।

इ) यत्र एकः अपि पादपः नास्ति तत्र एरण्डः द्रुमायते ।

५) चतुर्थपदं लिखत ।

अ) विद्वान् - पण्डितः :: अल्पधीः - ________।

आ) श्लाघ्यः - प्रशंसनीयः :: द्रुमः - ________।

इ) नरः - मनुष्यः :: उचितम् - ________।

ई) वीक्ष्य - दृष्ट्वा :: भयम् - ________।

रिक्तस्थानं पूरयत ।

अ) **यदा** अध्यापकः न आगच्छति ________ छात्राः स्वाध्यायं कुर्वन्ति ।

आ) ________ धूमः **तत्र** वह्निः ।

इ) ________ आकाशे मेघाः गर्जन्ति **तदा** मयूरः नृत्यति ।

ई) **यथा** विचारः ________ वर्तनम् ।

उ) **यदि** सम्यक् पठिष्यसि ________ जीवने यशः प्राप्स्यसि ।

ऊ) सज्जनाः ________ वदन्ति **तथा** कुर्वन्ति ।

7LIYR8

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

अ) एतद् विश्वम् अणुभि: निर्मितम् ।
आ) द्रव्यस्य आदिम: घटक: परमाणु: अस्ति ।
इ) अर्णव: क्षेत्रात् तण्डुलान् आनयति ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) अर्णव: ________ गृहीत्वा प्रविशति । (जपाकुसुमम्/कमलम्)
आ) एतद् विश्वं ________ निर्मितम् । (अणुभि:/तण्डुलै:)
इ) ________ द्रव्यस्य मूलकारणम् । (सुगन्ध:/परमाणु:)

३. विग्रहवाक्याणां समासनामभि: मेलनं कुरुत ।

समासविग्रह:	समासनाम
१. पुस्तकस्य पठनम्	कर्मधारय:
२. सूक्ष्मा: कणा:	षष्ठी-तत्पुरुष:
३. परम: अणु:	बहुव्रीहि:
४. महान् भाग: यस्य स:	उपपद-तत्पुरुष:
५. पादै: पिबति इति	कर्मधारय:

समासविग्रह:	समासनाम
१. परागस्य कणा:	कर्मधारय:
२. कणाद: नाम मुनि:	उपपद-तत्पुरुष:
३. अल्पा धी: यस्य स:	षष्ठी-तत्पुरुष:
४. किञ्चित् जानाति इति	कर्मधारय:
५. जपा नाम कुसुमम्	बहुव्रीहि:

४. लकारं लिखत ।

अ) सूक्ष्मेक्षिकया पश्य ।
आ) कणादविषयकाणि नैकानि पुस्तकानि सन्ति ।
इ) नर: यथोचितं कुर्यात् ।
ई) कर्षक: तादृशं फलं लभते ।

५. योग्यं वाच्यपर्यायं चिनुत ।

अ) अस्माभि: सूक्ष्मकणेषु अङ्गानि दृश्यन्ते । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
आ) वयं महाभागस्य नामधेयं जानीम: । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
इ) कणादेन परमाणो: व्याख्या कृता । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
ई) कर्षक: फलं लभते । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

६. योग्यं क्रियापदं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) त्वं द्रष्टुं _____। (शक्नोषि/शक्नोति)
आ) भवान् _____। (स्वीकुरु/स्वीकरोतु)
इ) त्वं तण्डुलान् _____।(आनय/आनयतु)
ई) त्वं श्व: मम महाविद्यालयम् _____। (आगच्छ/आगच्छतु)

७. उचितं कारणं चिनुत ।

अ) पिता अर्णवाय स्वमहाविद्यालयम् आगन्तुं कथयति यत: ______________________ ।
१. पितु: महाविद्यालये कणादविषयकाणि पुस्तकानि सन्ति।
२. पितु: महाविद्यालये स्नेह-सम्मेलनम् अस्ति।

शृण्वन्तु शृण्वन्तु ! अस्मिन् वर्षे पर्यटनार्थं वयं सर्वे ताडोबा–अभयारण्यं यामः इति निश्चितम् । ✓

अमेयः
त्वं कथम् अजानाः ?

अन्यकक्षाच्छात्राः तथा ब्रुवते । अध्यापककक्षे अपि तथा चर्चाम् अशृणवम् । ✓

सानिका
तर्हि सत्यवचनम् ।

आर्या
अहम् अवश्यं यामि ।

अदितिः
सर्वे यान्ति चेत् अहमपि एमि ।

अद्य आरभ्य एव सिद्धतां कुर्मः । ✓

आर्या
अहं कन्दुकम् ,जालयष्टिकां यष्टिकन्दुकौ अपि आनयामि ।

पार्थः
अहं टोपिकां क्रीणामि ।

आदित्यः
अपूपं लाजान् सुपिष्टकानि अपि क्रीणीहि । चाकलेहान् अपि गृहाण ।

सानिका
आदित्यः तु सर्वदा खादनविषये एव ब्रवीति । अतः एव पीनः ।

आदित्यः
भवतु , तर्हि अहम् एकाकी एव भोक्ष्ये, न दास्यामि कस्मै अपि ।

अमेयः
व्याघ्रदर्शनं तत्र प्रमुखम् आकर्षणम्, अहं मम अग्रजात् चित्रग्राहकं प्राप्नोमि । करदीपम् अपि ।

किन्तु अमेय, यः जागर्ति सः एव व्याघ्रं पश्यति । त्वं तु वर्गे अपि स्वपिषि । ✓

भाषासूत्रम् – २

(अ) धातुतालिका: (द्वितीय: समूह:)

ज्ञा (९ उ.प.)

परस्मैपदम् **लट्लकार:** आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
जानाति	जानीत:	जानन्ति	प्रथम:	जानीते	जानाते	जानते
जानासि	जानीथ:	जानीथ	मध्यम:	जानीषे	जानाथे	जानीध्वे
जानामि	जानीव:	जानीम:	उत्तम:	जाने	जानीवहे	जानीमहे

परस्मैपदम् **लङ्लकार:** आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अजानात्	अजानीताम्	अजानन्	प्रथम:	अजानीत	अजानाताम्	अजानत
अजाना:	अजानीतम्	अजानीत	मध्यम:	अजानीथा:	अजानाथाम्	अजानीध्वम्
अजानाम्	अजानीव	अजानीम	उत्तम:	अजानि	अजानीवहि	अजानीमहि

परस्मैपदम् **लोट्लकार:** आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
जानातु	जानीताम्	जानन्तु	प्रथम:	जानीताम्	जानाताम्	जानताम्
जानीहि	जानीतम्	जानीत	मध्यम:	जानीष्व	जानाथाम्	जानीध्वम्
जानानि	जानाव	जानाम	उत्तम:	जानै	जानावहै	जानामहै

परस्मैपदम् **विधिलिङ्लकार:** आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
जानीयात्	जानीयाताम्	जानीयु:	प्रथम:	जानीत	जानीयाताम्	जानीरन्
जानीया:	जानीयातम्	जानीयात	मध्यम:	जानीथा:	जानीयाथाम्	जानीध्वम्
जानीयाम्	जानीयाव	जानीयाम	उत्तम:	जानीय	जानीवहि	जानीमहि

परस्मैपदम् **लृट्लकार:** आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ज्ञास्यति	ज्ञास्यत:	ज्ञास्यन्ति	प्रथम:	ज्ञास्यते	ज्ञास्येते	ज्ञास्यन्ते
ज्ञास्यसि	ज्ञास्यथ:	ज्ञास्यथ	मध्यम:	ज्ञास्यसे	ज्ञास्येथे	ज्ञास्यध्वे
ज्ञास्यामि	ज्ञास्याव:	ज्ञास्याम:	उत्तम:	ज्ञास्ये	ज्ञास्यावहे	ज्ञास्यामहे

ब्रू (२ उ.प.)

परस्मैपदम् **लट्लकार:** आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ब्रवीति,आह	ब्रूत:, आहतु:	ब्रुवन्ति,आहु:	प्रथम:	ब्रूते	ब्रुवाते	ब्रुवते
ब्रवीषि,आत्थ	ब्रूथ:, आहथु:	ब्रूथ	मध्यम:	ब्रूषे	ब्रुवाथे	ब्रूध्वे
ब्रवीमि	ब्रूव:	ब्रूम:	उत्तम:	ब्रुवे	ब्रूवहे	ब्रूमहे

परस्मैपदम्			लङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रुवन्	प्रथमः	अब्रूत	अब्रुवाताम्	अब्रुवत
अब्रवीः	अब्रूतम्	अब्रूत	मध्यमः	अब्रूथाः	अब्रुवाथाम्	अब्रूध्वम्
अब्रवम्	अब्रूव	अब्रूम	उत्तमः	अब्रुवि	अब्रूवहि	अब्रूमहि

परस्मैपदम्			लोट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ब्रवीतु	ब्रूताम्	ब्रुवन्तु	प्रथमः	ब्रूताम्	ब्रुवाताम्	ब्रुवताम्
ब्रूहि	ब्रूतम्	ब्रूत	मध्यमः	ब्रूष्व	ब्रुवाथाम्	ब्रूध्वम्
ब्रवाणि	ब्रवाव	ब्रवाम	उत्तमः	ब्रवै	ब्रवावहै	ब्रवामहै

परस्मैपदम्			विधिलिङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ब्रूयात्	ब्रूयाताम्	ब्रूयुः	प्रथमः	ब्रुवीत	ब्रुवीयाताम्	ब्रुवीरन्
ब्रूयाः	ब्रूयातम्	ब्रूयात	मध्यमः	ब्रुवीथाः	ब्रुवीयाथाम्	ब्रुवीध्वम्
ब्रूयाम्	ब्रूयाव	ब्रूयाम	उत्तमः	ब्रुवीय	ब्रुवीवहि	ब्रुवीमहि

परस्मैपदम्			लृट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
वक्ष्यति	वक्ष्यतः	वक्ष्यन्ति	प्रथमः	वक्ष्यते	वक्ष्येते	वक्ष्यन्ते
वक्ष्यसि	वक्ष्यथः	वक्ष्यथ	मध्यमः	वक्ष्यसे	वक्ष्येथे	वक्ष्यध्वे
वक्ष्यामि	वक्ष्यावः	वक्ष्यामः	उत्तमः	वक्ष्ये	वक्ष्यावहे	वक्ष्यामहे

दा (३ उ.प.)

परस्मैपदम्			लट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ददाति	दत्तः	ददति	प्रथमः	दत्ते	ददाते	ददते
ददासि	दत्थः	दत्थ	मध्यमः	दत्से	ददाथे	दद्ध्वे
ददामि	दद्वः	दद्मः	उत्तमः	ददे	दद्वहे	दद्महे

परस्मैपदम्			लङ्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अददात्	अदत्ताम्	अददुः	प्रथमः	अदत्त	अददाताम्	अददत
अददाः	अदत्तम्	अदत्त	मध्यमः	अदत्थाः	अददाथाम्	अदद्ध्वम्
अददाम्	अदद्व	अदद्म	उत्तमः	अददि	अदद्वहि	अदद्महि

परस्मैपदम्			लोट्लकारः	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ददातु	दत्ताम्	ददतु	प्रथमः	दत्ताम्	ददाताम्	ददताम्
देहि	दत्तम्	दत्त	मध्यमः	दत्स्व	ददाथाम्	दद्ध्वम्
ददानि	ददाव	ददाम	उत्तमः	ददै	ददावहै	ददामहै

परस्मैपदम्			विधिलिङ्लकार:	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
दद्यात्	दद्याताम्	दद्यु:	प्रथम:	ददीत	ददीयाताम्	ददीरन्
दद्या:	दद्यातम्	दद्यात	मध्यम:	ददीथा:	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
दद्याम्	दद्याव	दद्याम	उत्तम:	ददीय	ददीवहि	ददीमहि

परस्मैपदम्			लृट्लकार:	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
दास्यति	दास्यत:	दास्यन्ति	प्रथम:	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
दास्यसि	दास्यथ:	दास्यथ	मध्यम:	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
दास्यामि	दास्याव:	दास्याम:	उत्तम:	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे

भुज् (७ उ.प.)

परस्मैपदम् (रक्षणे)			लट्लकार:	आत्मनेपदम् (भोजने)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
भुनक्ति	भुङ्क्त:	भुञ्जन्ति	प्रथम:	भुङ्क्ते	भुञ्जाते	भुञ्जते
भुनक्षि	भुङ्क्थ:	भुङ्क्थ	मध्यम:	भुङ्क्षे	भुञ्जाथे	भुङ्ग्ध्वे
भुनज्मि	भुञ्ज्व:	भुञ्ज्म:	उत्तम:	भुञ्जे	भुञ्ज्वहे	भुञ्ज्महे

परस्मैपदम्			लङ्लकार:	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अभुनक्-ग्	अभुङ्क्ताम्	अभुञ्जन्	प्रथम:	अभुङ्क्त	अभुञ्जाताम्	अभुञ्जत
अभुनक्-ग्	अभुङ्क्तम्	अभुङ्क्त	मध्यम:	अभुङ्क्था:	अभुञ्जाथाम्	अभुङ्ग्ध्वम्
अभुनजम्	अभुञ्ज्व	अभुञ्ज्म	उत्तम:	अभुञ्जि	अभुञ्ज्वहि	अभुञ्ज्महि

परस्मैपदम्			लोट्लकार:	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
भुनक्तु	भुङ्क्ताम्	भुञ्जन्तु	प्रथम:	भुङ्क्ताम्	भुञ्जाताम्	भुञ्जताम्
भुङ्ग्धि	भुङ्क्तम्	भुङ्क्त	मध्यम:	भुङ्क्ष्व	भुञ्जाथाम्	भुङ्ग्ध्वम्
भुनजानि	भुनजाव	भुनजाम	उत्तम:	भुनजै	भुनजावहै	भुनजामहै

परस्मैपदम्			विधिलिङ्लकार:	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
भुञ्ज्यात्	भुञ्ज्याताम्	भुञ्ज्यु:	प्रथम:	भुञ्जीत	भुञ्जीयाताम्	भुञ्जीरन्
भुञ्ज्या:	भुञ्ज्यातम्	भुञ्ज्यात	मध्यम:	भुञ्जीथा:	भुञ्जीयाथाम्	भुञ्जीध्वम्
भुञ्ज्याम्	भुञ्ज्याव	भुञ्ज्याम	उत्तम:	भुञ्जीय	भुञ्जीवहि	भुञ्जीमहि

परस्मैपदम्			लृट्लकार:	आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
भोक्ष्यति	भोक्ष्यत:	भोक्ष्यन्ति	प्रथम:	भोक्ष्यते	भोक्ष्येते	भोक्ष्यन्ते
भोक्ष्यसि	भोक्ष्यथ:	भोक्ष्यथ	मध्यम:	भोक्ष्यसे	भोक्ष्येथे	भोक्ष्यध्वे
भोक्ष्यामि	भोक्ष्याव:	भोक्ष्याम:	उत्तम:	भोक्ष्ये	भोक्ष्यावहे	भोक्ष्यामहे

जिज्ञासापत्रम्

१) तालिकां पूरयत ।

धातव:	अर्थ:	लकार:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
ब्रू (२ उ.प.)	वदति	लङ्	_____	अब्रूताम्	अब्रुवन्
दा (३ उ.प.)	यच्छति	लट्	_____	ददाते	ददते
		लोट्	_____	दत्तम्	दत्त
भुज् (७ उ.प.)	खादति	लट्	_____	भुञ्जाथे	भुङ्ग्ध्वे
		विधिलिङ्	भुञ्जीत	भुञ्जीयाताम्	_____
ज्ञा (९ उ.प.)	अवगच्छति	लट्	जानीते	जानाते	_____
		लोट्	_____	जानावहै	जानामहै
ग्रह् (९ उ.प.)	स्वीकरोति	लट्	गृह्णामि	गृह्णीव:	_____

पठत–बोधत–कण्ठस्थीकुरुत

दशलकारा:

[१]लट् वर्तमाने [२]लेट् वेदे भूते [३]लुङ् [४]लङ् [५]लिटस्तथा ।
विध्याशिषौ तु [६]लिङ्–[७]लोटौ [८]लुट् [९]लृट् [१०]लृङ् च भविष्यति ।।

(आ) वाच्यपरिचयः ।

अस्माभिः कर्तृवाच्यं कर्मवाच्यं च गतवर्षे पठिते । कर्तृवाच्यं क्रियापदं कर्तृपदं बोधयति । अधुना वाच्यपरिवर्तनं पश्यामः ।

सकर्मकं कर्तृवाच्यम् → **कर्मवाच्यम्**

राम: ग्रन्थं पठति । → रामेण ग्रन्थः पठ्यते ।

बालकः ग्रन्थान् पठति । → बालकेन ग्रन्थाः पठ्यन्ते ।

रामः	ग्रन्थं	**पठति ।**
कर्तृपदम्	कर्मपदम्	क्रियापदम्
प्रथमा **(१)**	द्वितीया (२)	प्रथमान्तपदानुसारम् **(१)**

रामेण	**ग्रन्थः**	**पठ्यते ।**
कर्तृपदम्	कर्मपदम्	क्रियापदम्
तृतीया (३)	प्रथमा **(१)**	प्रथमान्तपदानुसारम् **(१)**

अकर्मकं कर्तृवाच्यम् → **भाववाच्यम्**

मधुरा पतति । → मधुरया पत्यते ।

बालिकाः पतन्ति । → बालिकाभिः पत्यते ।

मधुरा		**पतति ।**
कर्तृपदम्	कर्मपदम्	क्रियापदम्
प्रथमा **(१)**	नास्ति (०)	प्रथमान्तपदानुसारम् **(१)**

मधुरया		**पत्यते ।**
कर्तृपदम्	कर्मपदम्	क्रियापदम्
तृतीया (३)	नास्ति **(०)**	नित्यं प्रथमपुरुष-एकवचने **(१)**

कर्तृवाच्यम्	**कर्मवाच्यम्**
बालकः श्लोकं **गायति** ।	बालकेन **श्लोकः गीयते** ।
माला पुष्पाणि **नयति** ।	मालया **पुष्पाणि नीयन्ते** ।
अहं मुकुन्दं **स्मरामि** ।	मया **मुकुन्दः स्मर्यते** ।
त्वं रोटिकाः करोषि ।	_____ रोटिकाः क्रियन्ते ।
सूर्यः प्रकाशं ददाति ।	_____ प्रकाशः दीयते ।
माता अस्मान् ताडयति ।	_____ वयं ताड्यामहे ।
पिता त्वाम् उपदिशति ।	पित्रा _____ उपदिश्यसे ।
ऋषिः युष्मान् वदति ।	ऋषिणा _____ उद्यध्वे ।
त्वं मां पृच्छसि ।	त्वया _____ पृच्छ्ये ।
_____ _____ _____।	मया माता वन्द्यते ।
राजा मन्त्रिणम् आह्वयति ।	राज्ञा मन्त्री आहूयते ।
शृगालः मृगकाकौ पश्यति ।	_____ _____ _____ ।

अन्यलकारेषु प्रयोगपरिवर्तनम् ।

बालकः श्लोकम् **अगायत्** ।	बालकेन **श्लोकः अगीयत** ।
बालकः श्लोकं **गायतु** ।	बालकेन **श्लोकः गीयताम्** ।
बालकः श्लोकं **गायेत्** ।	बालकेन **श्लोकः गीयेत** ।

लकारजगत् – (ब)(लिट्) ।

मनुष्य: गृहे अवसत् ।

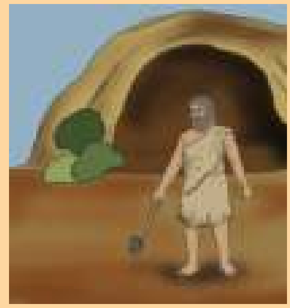

आदिमानव: गुहायाम् **उवास** ।

ह्य:	पुरा
मोहन: पाठशालाम् अगच्छत् ।	श्रीकृष्ण: सान्दीपनिमुने: आश्रमं **जगाम** ।
छात्रा: पुस्तिका: अयच्छन् ।	देवा: शस्त्राणि **ददु:** ।
गन्धार: फलम् अखादत् ।	श्रीराम: बदरीफलानि **चखाद** ।
बालक: देवम् अनमत् ।	कर्ण: शक्रं **ननाम** ।

प्राचीनकाले	ह्य:	अद्य	श्व:/आगामिकाले
चकार	अकरोत्	करोति	करिष्यति
(लिट्)	(लङ्)	(लट्)	(लृट्)

भूतकाल: ।

प्रथम: ।	द्वितीय: ।	तृतीय: ।
अनद्यतन: (लङ्लकार:)	परोक्ष: (लिट्लकार:)	सामान्य:/अद्यतन: (लुङ्लकार:)
अगच्छत्	**जगाम**	अगमत्

परोक्षभूतकाल: अतिप्राचीनत्वं सूचयति । परोक्ष: नाम अक्ष्णो: परम् ।

लिट्-प्रत्यया:

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्वि.व.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
अ	अतुस् (अतु:)	उस् (उ:)	प्रथमपुरुष:	ए	आते	इरे

अभ्यस्त-लिट्लकार: (परोक्षभूतकाल:)

अभ्यास: नाम पुनरावृत्ति: । अत: प्रथमवर्णस्य पुनरावृत्ति: यस्मिन् भवति, स: अभ्यस्त: परोक्षभूतकाल: ।

यथा दा – ददौ ददतु: ददु:

पा – पपौ पपतु: पपु: ।

ज्ञा – जज्ञौ जज्ञतु: जज्ञु: ।

दृश् – ददर्श ददृशतु: ददृशु: ।

या – ययौ ययतु: ययु: ।

षष्ठः पाठः संस्कृतनाट्ययुग्मम् । (सरलार्थलेखनार्थम्)

प्रथमं पुष्पम्

संस्कृतकविषु कालिदासस्य स्थानम् अनन्यसाधारणम् । 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति तस्य प्रसिद्धं नाटकम्। तस्य काव्यनाटकेषु भारतीयसंस्कृतेः मूल्यानां च प्रतिबिम्बं दृश्यते । इदानीन्तनकालेऽपि तस्य साहित्यं जनान् रञ्जयति ।

(ततः प्रविशति वैखानसः, अन्यौ तापसौ च)

वैखानसः – (राजानम् अवरुध्य) राजन् ! आश्रममृगोऽयं, न हन्तव्यः, न हन्तव्यः । आशु प्रतिसंहर सायकम्। राज्ञां शस्त्रम् आर्तत्राणाय भवति न तु अनागसि प्रहर्तुम् ।

दुष्यन्तः – प्रतिसंहृत एषः सायकः । (यथोक्तं करोति)

वैखानसः – राजन् ! समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु कण्वस्य कुलपतेः अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते। प्रविश्य प्रतिगृह्यताम् आतिथेयः सत्कारः ।

दुष्यन्तः – तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत् । अत्रैव रथं स्थापय यावदवतरामि ।

सूतः – धृताः प्रग्रहाः । अवतरतु आयुष्मान् ।

दुष्यन्तः – (अवतीर्य) सूत, विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावत् गृह्यताम् । (इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः दृष्ट्वाऽहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः।

सूतः – तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

भाषाभ्यासः

१) माध्यमभाषया उत्तरत । दुष्यन्तस्य कानि स्वभाववैशिष्ट्यानि ज्ञायन्ते ?

भासः इति संस्कृतनाट्यसृष्टेः प्रथमः नाटककारः । तस्य शैली सुबोधा सरसा च । भासनाटकचक्रे महाभारतकथाम् अनुसृत्य लिखितः शोकात्मकः एकाङ्कः नाम 'कर्णभारम्' । अस्मिन् प्रसङ्गे शक्रः नाम इन्द्रः याचकरूपेण आगत्य कर्णं कवचकुण्डलानि याचते ।

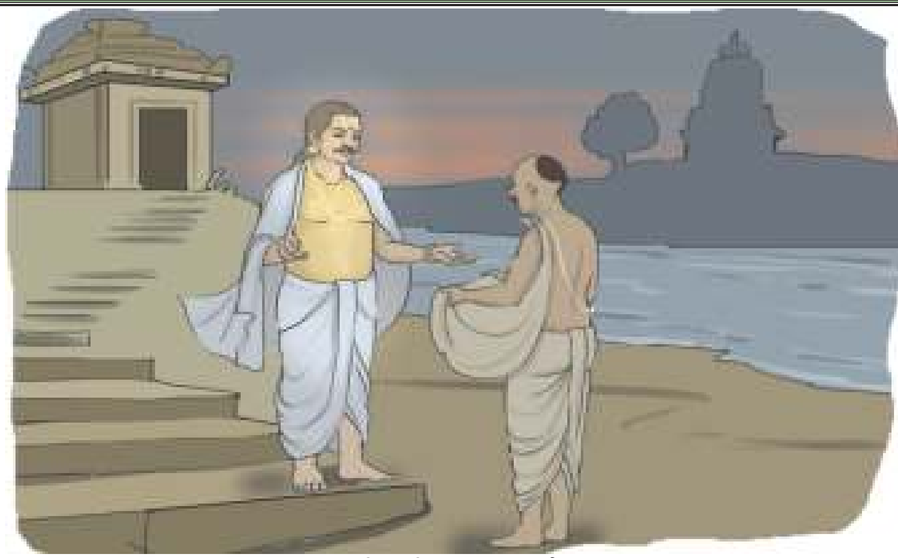

(ततः प्रविशति याचकरूपेण शक्रः ।)

शक्रः – (कर्णमुपगम्य) भोः कर्ण, महत्तरां भिक्षां याचे ।

कर्णः – दृढं प्रीतोऽस्मि भगवन् । एषोऽहं नमस्करोमि ।

शक्रः – (आत्मगतम्) किं नु खल्वहं वदामि ? यदि दीर्घायुर्भवेति वदेयम् दीर्घायुर्भवेत् । यदि न वदेयम् मूढ इति मां परिभवति । तस्माद् उभयं परिहृत्य किं नु खलु भाषे ? भवतु, दृष्टम् । (प्रकाशम्) भोः कर्ण, सूर्य इव, चन्द्र इव, हिमवान् इव, सागर इव तिष्ठतु ते यशः ।

कर्णः – भगवन्, किं नोक्तम् दीर्घायुर्भवेति ? अथवा यदुक्तं तदेव शोभनम् । यतः हतेषु देहेषु गुणाः धरन्ते। भगवन्, किमिच्छसि? किमहं ददामि?

शक्रः – महत्तरां भिक्षां याचे ।

कर्णः – महत्तरां भिक्षां भवते प्रदास्ये । गोसहस्रं ददामि ।

शक्रः – गोसहस्रमिति? मुहूर्तकं क्षीरं पिबामि । नेच्छामि कर्ण, नेच्छामि ।

कर्णः – किं नेच्छति भवान्? अपर्याप्तं कनकं ददामि ।

शक्रः – गृहीत्वा गच्छामि । नेच्छामि कर्ण, नेच्छामि ।

कर्णः – तेन हि जित्वा पृथ्वीं ददामि ।

शक्रः – पृथिव्या किं करिष्यामि । नेच्छामि कर्ण, नेच्छामि ।

कर्णः – अथवा मच्छिरो ददामि ।

शक्रः – अविहा । अविहा ।

कर्णः – न भेतव्यम् न भेतव्यम् । अन्यदपि श्रूयताम् । अङ्गैः सहैव जनितं कवचं कुण्डलाभ्यां सह ददामि।

शक्रः – (सहर्षम्) ददातु, ददातु ।

भाषाभ्यासः

7LSUSV

१) माध्यमभाषया उत्तरत । शक्रस्य कपटं विशदीकुरुत ।

सप्तमः पाठः वाचनप्रशंसा । (सरलार्थलेखनार्थम्)

डॉ. ए. पी. जे. अब्दुलकलाममहोदयः 'मिसाईल मॅन' इति बिरुदेन ख्यातः। तस्य जीवने तेन छात्राणां शैक्षणिकविकासार्थं नैके यत्नाः कृताः । १५ ऑक्टोबर इति तस्य जन्मदिनं 'वाचनप्रेरणादिवसरूपेण' आचर्यते । विविधानां ग्रन्थानां, लघुग्रन्थानां, वृत्तपत्राणां वाचनेन मनुष्ये के गुणाः विकसिताः भवन्ति, इत्यादयः विषयाः पद्येऽस्मिन् वर्णिताः सन्ति ।

- पाठ्यपुस्तकं विहाय यूयं किं किं पठथ ?
- साहित्यस्य के प्रकाराः भवन्ति ?
- अपि यूयं प्रतिदिनं वृत्तपत्रं पठथ ?

शीलं सद्गुणसम्पत्तिः ज्ञानं विज्ञानमेव च ।
उत्साहो वर्धते येन वाचनं तद् हितावहम् ।।१।।

मनुजा वाचनेनैव बोधन्ते विषयान् बहून् ।
दक्षा भवन्ति कार्येषु वाचनेन बहुश्रुताः ।।२।।

वाल्मीकिव्यासबाणाद्याः प्राचीनाः कविपण्डिताः ।
तान् शिक्षयन्ति सततं ये सदा वाचने रताः ।।३।।

अद्ययावद्धि ज्ञानाय वृत्तपत्रं पठेत्सदा ।
सर्वविधसुविद्यार्थं वाचनमुपकारकम् ।।४।।

वृथाभ्रमणकुक्रीडापरपीडापभाषणैः ।
कालक्षेपो न कर्तव्यो विद्यार्थी वाचनं श्रयेत् ।।५।।

वाचनं ज्ञानदं बाल्ये तारुण्ये शीलरक्षकम् ।
वार्धक्ये दुःखहरणं हितं सद्ग्रन्थवाचनम् ।।६।।

१) सन्धिविग्रहाः –१) विज्ञानमेव = विज्ञानम् + एव। २) उत्साहो वर्धते = उत्साहः + वर्धते ।
अन्वयः – येन शीलं, सद्गुणसम्पत्तिः, ज्ञानं, विज्ञानम् उत्साहः च वर्धते तद् वाचनं हितावहम् एव ।

२) सन्धिविग्रहाः –१) वाचनेनैव = वाचनेन + एव । २) दक्षा भवन्ति = दक्षाः + भवन्ति ।
अन्वयः – मनुजाः वाचनेन एव बहून् विषयान् बोधन्ते । वाचनेन (मनुजाः) कार्येषु दक्षाः बहुश्रुताः (च) भवन्ति।

३) **अन्वयः** – ये सदा वाचने रताः तान् वाल्मीकि-व्यास-बाणाद्याः प्राचीनाः कविपण्डिताः शिक्षयन्ति।

४) सन्धिविग्रहाः –१) अद्ययावद्धि = अद्ययावत् + हि । २) पठेत्सदा = पठेत् + सदा ।
३) वाचनमुपकारकम् = वाचनम् + उपकारकम् ।
अन्वयः – मनुजः अद्ययावद् ज्ञानाय वृत्तपत्रं सदा हि पठेत् । सर्वविधसुविद्यार्थं वाचनम् उपकारकम् (वर्तते) ।

५) सन्धिविग्रहाः –१) कालक्षेपो न = कालक्षेपः + न । २) कर्तव्यो विद्यार्थी = कर्तव्यः + विद्यार्थी ।
अन्वयः – (विद्यार्थिभिः) वृथाभ्रमण-कुक्रीडा-परपीडा-अपभाषणैः कालक्षेपः न कर्तव्यः । विद्यार्थी वाचनं श्रयेत् ।

६) **अन्वयः** – वाचनं बाल्ये ज्ञानदं, तारुण्ये शीलरक्षकम्, वार्धक्ये दुःखहरणं (भवति) (अतः) सद्ग्रन्थवाचनं हितं (भवति)।

भाषाभ्यासः

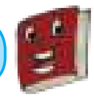

१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

अ) वाचनेन के गुणाः वर्धन्ते ?

आ) वाचनेन मनुजाः किं बोधन्ते ?

इ) विद्यार्थिभिः कथं कालक्षेपः न कर्तव्यः ?

२. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत ।

अ) वाचनमुपकारकं कथम् इति स्पष्टीकुरुत ।

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

शीलम्, दक्षः, रताः, कालक्षेपः, वार्धक्यम्, पण्डितः

४. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

अ)

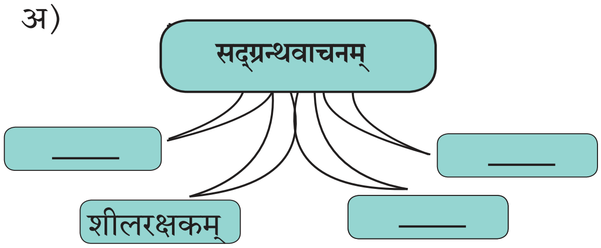

आ)

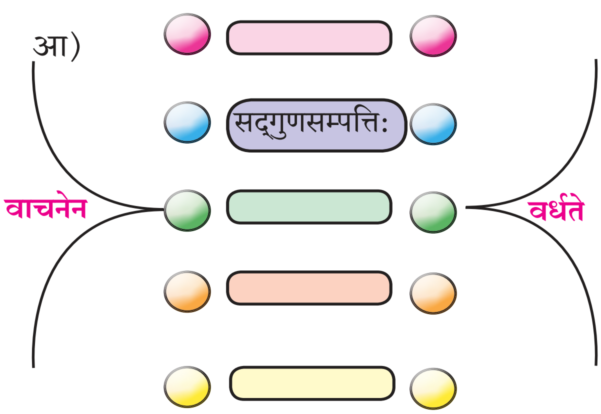

इ)

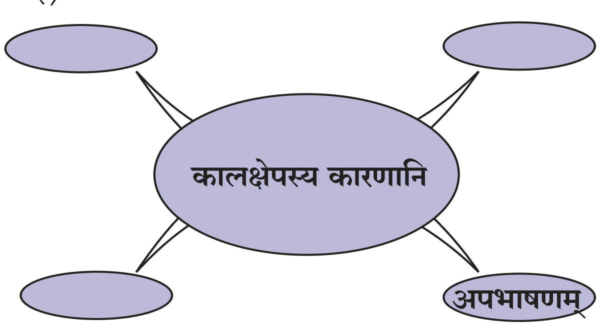

५. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

सद्गुणः, उत्साहः, प्राचीनाः, उपकारकम्

६. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) वाचनेनैव आ) अद्ययावद्धि

७. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

विशेषणम्	विशेष्यम्
उपकारकम्	मनुजाः
प्राचीनाः	विषयान्
दक्षाः	वाचनम्
बहून्	कविपण्डिताः

८. अमरकोषात् योग्यं समानार्थशब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) मनुजाः वाचनेन बहून् विषयान् बोधन्ते ।

पठत-बोधत

पठनस्य दोषाः

गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथालिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥

उच्चारणविषयकश्लोकः ।

व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत् ॥

7H2QUI

समासाः ।

समासाः

- द्वन्द्वः
  - इतरेतरद्वन्द्वः
  - समाहारद्वन्द्वः
- तत्पुरुषः
  - विभक्ति-तत्पुरुषः
    - उपपद-तत्पुरुषः
    - नञ्-तत्पुरुषः
  - कर्मधारयः
    - विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धः
    - विशेषनाम-सामान्यनाम-सम्बन्धः
    - उपमान-उपमेय-सम्बन्धः
- बहुव्रीहिः
- अव्ययीभावः

द्वन्द्वः तथा च विभक्ति-तत्पुरुषः इति प्रकारद्वयम् अस्माभिः गतवर्षे पठितम् । अधुना समासानाम् अन्यप्रकारान् जानीमः ।

पुनःस्मारणम्

१. समासविग्रहं कुरुत ।

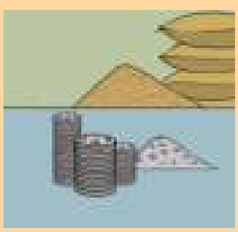

धनधान्यानि ।

____

मृगशृगालौ ।

____

शुकसारिकाः ।

____

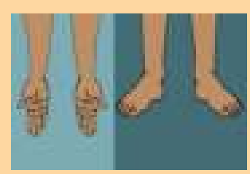

हस्तपादम् ।

____

सस्यपूर्णम् ।

____

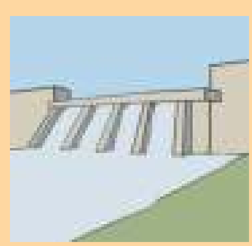

जलव्यवस्थापनम्

____

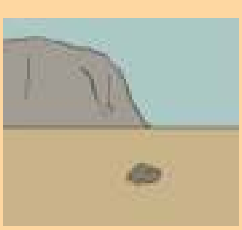

अश्मखण्डः ।

____

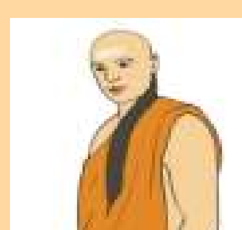

नीतिनिपुणः ।

____

२. उदाहरणैः रेखाचित्रं पूरयत ।

अ)

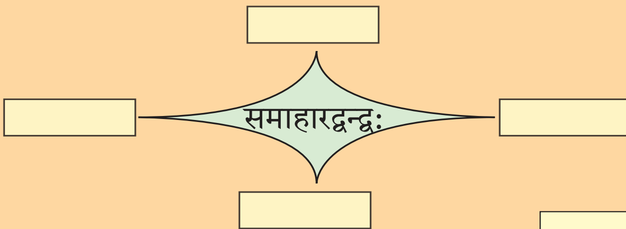

आ)

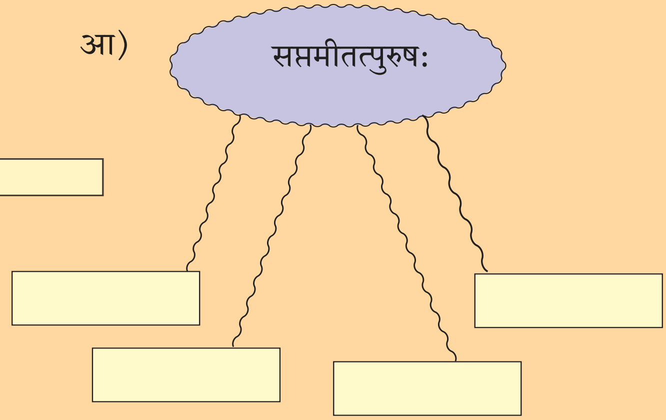

इ)

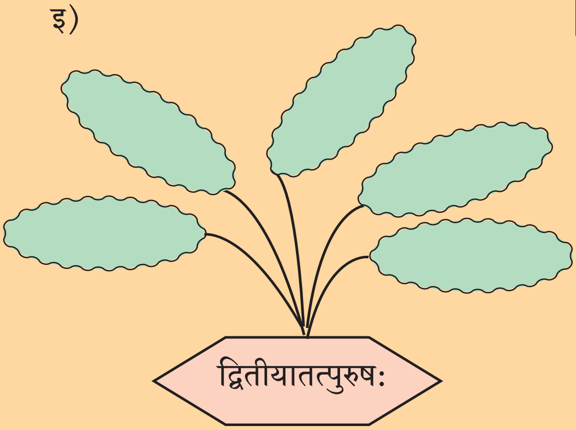

३. षष्ठीतत्पुरुषसमासस्य समस्तपदम् अन्विष्य तत्परितः वर्तुलम् आलिखत ।

भ्र	म	ण	स	म	यः	म्
ज	नः	रा	ज	ध	र्मः	ऋ
ल	ट्ट	चः	पु	नि	रा	ज्ञः
व्य	वः	हा	स्त	कः	प	स्था
व	नि	क्षे	क	हो	क्रि	या
स्था	तो	त्र	प	अ	या	स
प	ञ्	प	ठ	सा	सि	म्
न	ऋ	तिः	न	म्	द्धिः	म्
म्	भ्र	म्	म्	स	म्	र्मः

१. क्षेत्रस्य पतिः ।
२. जलस्य व्यवस्थापनम् ।
३. राज्ञः धर्मः ।
४. पुस्तकस्य पठनम् ।
५. भ्रमणस्य समयः ।
६. क्रियायाः सिद्धिः ।

४. समासविग्रहवाक्यानां समासनामभिः मेलनं कुरुत ।

विग्रहवाक्यम्	समासनाम
चिन्तया आकुलः	पञ्चमी-तत्पुरुषः
प्रजाहिते दक्षः	द्वितीया-तत्पुरुषः
चोरलुण्ठकेभ्यः भयम्	सप्तमी-तत्पुरुषः
विदेशं गमनम्	तृतीया-तत्पुरुषः

विग्रहवाक्यम्	समासनाम
पुस्तकपठने मग्नः	षष्ठी-त्पुरुषः
विद्यया विहीनः	चतुर्थी-तत्पुरुषः
पूजायै इदम्	सप्तमी-तत्पुरुषः
परागस्य कणाः	तृतीया-तत्पुरुषः

१. तत्पुरुषः समासः ।

उपपद–तत्पुरुषः ।

१. जलं ददाति
इति **जलदः** ।

२. पादैः पिबति
इति **पादपः** ।

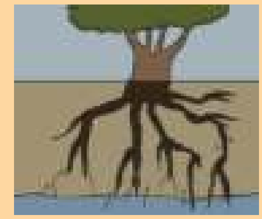

३. पर्वते तिष्ठति
इति **पर्वतस्थः** ।

४. कुम्भं करोति
इति **कुम्भकारः** ।

अवधेयम् – उपपद–तत्पुरुषः

※ उत्तरपदे धातोः अंशः दृश्यते ।

※ विग्रहे तस्य धातोः लट्लकारस्य प्रथमपुरुषस्य योग्यं वचनं योजनीयम् । यथा –

शास्त्रज्ञः – शास्त्रं जानाति इति ।

※ तथा च अर्थदृष्ट्या पूर्वपदस्य योग्या विभक्तिः योजनीया । यथा –

पङ्कजम् – पङ्के जायते इति ।

उदाहरणानि – वरदा – वरं ददाति इति । गृहस्थाः – गृहे तिष्ठन्ति इति । मधुपः – मधु पिबति इति ।
विद्यार्थी–विद्याम् अर्थयते इति । जटाधारी–जटाः धारयति इति ।

नञ्–तत्पुरुषः ।

योग्यम् ।

न योग्यम्–**अयोग्यम् ।**

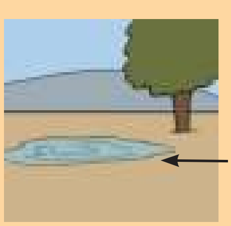

अल्पम् ।

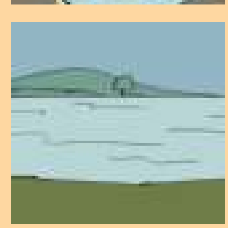

न अल्पम्–**अनल्पम् ।**

अवधेयम् – नञ्–तत्पुरुषः

※ प्रथमपदम् 'अ/अन्' इति नकारं दर्शयति ।

※ विग्रहे 'अ'/अन् स्थाने 'न' इति प्रयोजनीयः ।

उदाहरणानि – अनिच्छा – न इच्छा । अशक्यम् – न शक्यम् ।
असत्यम् – न सत्यम् । अनावश्यकम् – न आवश्यकम् ।

कर्मधारयः ।

✲ विशेषण-विशेष्य-सम्बन्धः ।

रक्तं पुष्पम् ।
रक्तपुष्पम् ।

हरिताः शुकाः ।
हरितशुकाः ।

स्थूलः पुरुषः ।
स्थूलपुरुषः ।

विविधाः वर्णाः ।
विविधवर्णाः ।

दीर्घा यष्टिका ।
दीर्घयष्टिका ।

उन्नताः वृक्षाः ।
उन्नतवृक्षाः ।

✲ विशेषनाम-सामान्यनाम-सम्बन्धः ।

विवेकानन्दः नाम महोदयः ।
विवेकानन्दमहोदयः ।

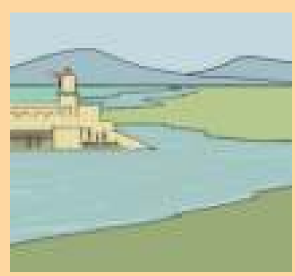

गङ्गा नाम नदी ।
गङ्गानदी ।

भारतः नाम देशः ।
भारतदेशः ।

सरस्वती नाम देवी ।
सरस्वतीदेवी ।

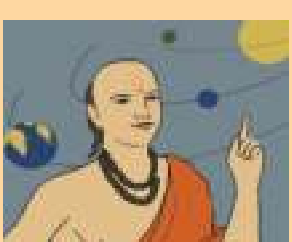

भास्करः नाम आचार्यः ।
भास्कराचार्यः ।

शेगाव इति स्थानकम्
शेगावस्थानकम् ।

✻ उपमान–उपमेय–सम्बन्धः ।

अ) कर्पूरः इव गौरः =

कर्पूरः (उपमानम्) इव गौरः (साधर्म्यम्) = **कर्पूरगौरः** (महादेवः–उपमेयम्)

घनः इव श्यामः = 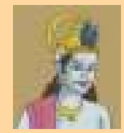

घनः(उपमानम्) इव श्यामः (साधर्म्यम्) = **घनश्यामः**(श्रीकृष्णः–उपमेयम्)

आ) **पादपङ्कजम्** =

पादौ (उपमेयम्) पङ्कजम् (उपमानम्) इव ।

मुखकमलम् = 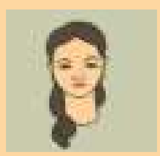 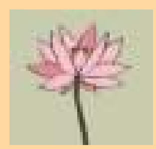

मुखम्(उपमेयम्) कमलम् (उपमानम्) इव।

इ) **विद्याधनम्** =

विद्या(उपमेयम्) एव धनम् (उपमानम्) ।

गृहमन्दिरम् = 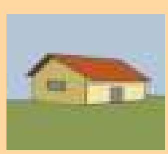

गृहम् (उपमेयम्) एव मन्दिरम् (उपमानम्) ।

अवधेयम् –

कर्मधारयः

✻ समस्तपदानां विग्रहे पूर्वपदम् उत्तरपदं च प्रथमान्तम् ।

✻ पूर्वपदं विशेषणं चेत् तद् विशेष्यस्य लिङ्गं, वचनं, विभक्तिम् अनुसरति ।

उदाहरणानि –

अ) प्रियभाषा – प्रिया भाषा ।
सर्वप्रदेशाः – सर्वे प्रदेशाः ।
बहुजनाः – बहवः जनाः।

आ) सूक्तिसुधा – सूक्तिः सुधा इव ।
कमलकोमलः – कमलम् इव कोमलः ।

इ) मनोमन्दिरम् – मनः एव मन्दिरम् ।
संसारसागरः – संसारः एव सागरः ।

२. बहुव्रीहिः समासः ।

वाहनं हि ते भवति मूषको **मूषकवाहन** नमोऽस्तु ते ।
कर्णौ तव रे शूर्पाकारौ **शूर्पकर्ण** हे नमोऽस्तुते ।।
आननं हि ते गजस्यैव हे देव **गजानन** नमोऽस्तु ते ।
कायस्तव रे महामहीयान् **महाकाय** हे नमोऽस्तु ते ।।१।।

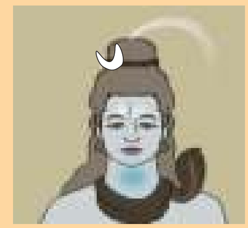

चन्द्रस्ते शोभते भाले **भालचन्द्र** नमोऽस्तु ते ।
कण्ठस्ते विद्यते नीलो **नीलकण्ठ** नमोऽस्तु ते ।।२।।

गदा ते विद्यते हस्ते **गदाहस्त** नमोऽस्तु ते ।
बलं ते हि महद् देव **महाबल** नमोऽस्तु ते ।।३।।

अवधेयम् –

बहुव्रीहिः –
- ✲ अन्यपदार्थप्रधानः ।
- ✲ नित्यं विशेषणं दर्शयति ।
- ✲ विग्रहे 'यद्' इत्यस्य उपयोगः सम्बन्धदर्शनाय भवति ।
- ✲ विग्रहे 'तद्' इत्यस्य उपयोगः अन्यपदं सूचयति ।

✲ **बहुव्रीहिः – उदाहरणानि**

मूषकः वाहनं यस्य सः मूषकवाहनः ।
श्वेतम् अम्बरं यस्याः सा श्वेताम्बरा ।
शुभ्रं वस्त्रं यस्याः सा शुभ्रवस्त्रा ।
पीतम् अम्बरं यस्य सः पीताम्बरः ।
शूर्पौ इव कर्णौ यस्य सः शूर्पकर्णः ।

✲ **बहुव्रीहिः – उदाहरणानि**

शशी शेखरे यस्य सः शशिशेखरः ।
चक्रं पाणौ यस्य सः चक्रपाणिः ।
शङ्खः हस्ते यस्य सः शङ्खहस्तः ।
भुजगे शयनं यस्य सः भुजगशयनः ।

समासविग्रहे क्वचित् पूर्वपदं उत्तरपदं च समानविभक्तौ भवतः क्वचित् न इत्यपि अवधेयम्।

कृतिः – समस्तपदान् अन्विष्य वर्तुलम् आलिखत ।

भा	ल	च	न्द्रः	वि	र	ई	अ
सु	ह्र	दः	वि	म	लः	श्व	जा
क्षु	द्र	बु	द्धिः	ला	ए	र	त
ल	ब्ध	शि	क्षः	म्बु	क	नि	श
ग	जा	न	नः	यः	द	ष्ठः	त्रुः
वि	शा	ल	बा	हुः	न्तः	न्	स
प	द्म	ह	स्ता	म	हो	द	यः

१) क्षुद्रा बुद्धिः यस्य सः ।
२) विशालौ बाहू यस्य सः ।
३) एकः दन्तः यस्य सः ।
४) लब्धा शिक्षा येन सः ।
५) ईश्वरे निष्ठा यस्य सः ।
६) भाले चन्द्रः यस्य सः ।
७) पद्मं हस्ते यस्याः सा ।
८) गजस्य आननम् एव आननं यस्य सः ।
९) विमलम् अम्बु यस्मिन् तत् ।
१०) महान् उदयः यस्य सः ।

३. अव्ययीभावः समासः ।

* प्रथमं पदं तथा सम्पूर्णं समस्तपदम् अव्ययं भवति अतः अव्ययीभावः इति उच्यते ।
* विग्रहः तु अव्ययस्य अर्थानुसारम् ।
* नित्यं नपुंसकलिङ्गम् एकवचनं वर्तते ।
* वाक्ये क्रियाविशेषणरूपेण प्रयुज्यते ।

उदाहरणानि –

१) श्यामः दिने दिने पाठशालां गच्छति ।
श्यामः **प्रतिदिनं** पाठशालां गच्छति ।

२) भारतस्य गृहे गृहे संस्कृतं भवतु ।
भारतस्य **प्रतिगृहं** संस्कृतं भवतु ।

३) माता अहनि अहनि देवपूजां करोति ।
माता **प्रत्यहं** देवपूजां करोति ।

४) भास्करः इच्छाम् अनुसृत्य भोजनं करोति ।
भास्करः **यथेच्छं** भोजनं करोति ।

५) रघुः शक्तिम् अनुसृत्य दानं करोति ।
रघुः **यथाशक्ति** दानं करोति ।

६) छात्राः क्रमम् अनुसृत्य वर्गं प्रविशन्ति ।
छात्राः **यथाक्रमं** वर्गं प्रविशन्ति ।

सकोपम्, सवेगम्, सानन्दम् इत्यपि अव्ययीभाव-समासस्य एव उदाहरणानि –

१) माता बालकं स्नेहेन सह भोजयति ।
माता बालकं **सस्नेहं** भोजयति ।

२) भक्तः श्रद्धया सह देवं पूजयति ।
भक्तः **सश्रद्धं** देवं पूजयति ।

३) वर्षाकाले मयूराः आनन्देन सह नृत्यन्ति ।
वर्षाकाले मयूराः **सानन्दं** नृत्यन्ति ।

४) छात्राः उत्साहेन सह संस्कृतं पठन्ति ।
छात्राः **सोत्साहं** संस्कृतं पठन्ति ।

अष्टमः पाठः नदीसूक्तम् । (सरलार्थलेखनार्थम्)

विश्वे विद्यमानं प्राचीनतमं साहित्यं नाम वेदवाङ्मयम् इति बुधाः मन्यन्ते। ऋग्वेदस्य तृतीयमण्डले 'विश्वामित्र-नदी' संवादः वर्तते। विश्वामित्रः नदीं मातरम् इव पूजयति । मानवीया संस्कृतिः नदीतीरे एव विकसिता । अतः अस्माभिः नदी सर्वथा रक्षणीया । **डॉ. मञ्जूषा गोखले** महाभागया नदीसूक्तम् अनुसृत्य रचितात् नाट्यात् संवादोऽयं स्वीकृतः ।

- नमामि गङ्गे इति योजनाविषये किं जानासि ?
- जलविद्युन्निर्माणं कथं भवति ?

(रङ्गमञ्चे – कीर्तनकारः कीर्तनं करोति, श्रोतृवृन्दः श्रवणे मग्नः ।)

कीर्तनकारः – गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धुकावेरि पृथिव्यां सन्निधिं कुरु ।।
ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे प्रतिपदायां तिथौ गङ्गादशहरापर्व समायोज्यते । पर्वण्यस्मिन् नदीपूजनं कर्तव्यम्।

श्रोतृवृन्दः – नदीपूजनम् ? किमर्थं नदीपूजनम् ?

कीर्तनकारः – नदी खलु जीवनदायिनी । अतः अस्मिन्नवसरे कृतज्ञतां प्रदर्शयितुं जनाः जले दीपदानं कुर्वन्ति। द्रोणे दीपं प्रज्वाल्य नदीजले समर्पयन्ति ।

जलं प्राशनार्थम् । कृषिवर्धनार्थम् ।
विद्युन्निर्माणार्थम् । जलं जीवनार्थम् ।।

सजीवानां कृते नदी देवितमा । नदी मातृतमा । अतः अद्य नदीसूक्तं सर्वथा श्रवणीयं स्मरणीयं च।

श्रोतृवृन्दः – भोः पुराणिकवर्य, कथं नदी अस्माकं माता ? कीदृशाः नदीनाम् उपकाराः ?

कीर्तनकारः – शृणुत आर्याः शृणुत । अतिप्राचीना खलु एषा कथा । अस्ति विश्वामित्रः नाम कुशिकपुत्रः मुनिवरः। सपरिवारं, सगोधनं सः दूरतः आगतः । मार्गम् आक्रामन् सः विपाट् तथा शुतुद्री एतयोः नद्योः सङ्गमं प्राप्तः ।

(ततः प्रविशति विश्वामित्रः । नदीं प्रणम्य...)

विश्वामित्रः – कथं लङ्घनीयः प्रवाहो नदीनाम्, कथं रक्षितव्यं मया गोधनं च ।
कथं याचितव्यस्तरणाय मार्गः, कथं प्रार्थनीया शुभेच्छा नदीनाम् ।।

नदी(विपाट्)– कः खलु एषः मानवः ? अस्मान् किमर्थं वन्दते स्तौति च ? आर्य, किन्नामा भवान् ? कस्माद् अस्मान् आह्वयति ?

विश्वामित्रः – अयि मातः, विश्वामित्रोऽहम् । दूरतः आयातः रथैः शकटैः च । वयं सर्वे परतीरं गन्तुं समुत्सुकाः ।

नदी(शुतुद्री) – विप्रवर, मधुरा खलु ते वाणी । रञ्जयति अस्मान् । वद, कथं तव साहाय्यं कर्तव्यम् ?

विश्वामित्रः – अम्ब, शृणु मे अभ्यर्थनाम् । गाधा मे भविष्यसि ? स्वल्पीभवतु जलौघः । येन वयं सुखेनैव परतीरं प्राप्तुं शक्नुमः ।

नदी(विपाट्)– देवेन्द्रः खलु परमेश्वरः मार्गं मह्यं प्रदत्तवान् ।
हत्वा वृत्रं वज्रहस्तः नदीप्रवाहं विमुक्तवान् ।।
मया न कार्या तस्य अवज्ञा क्रुद्धो देवो भविष्यति ।
क्षमस्व विश्वामित्र कदापि नैव विरामः सम्भवति ।।

नद्यौ – रे विश्वामित्र, नैव विरमावः त्वत्कृते । नैव कुर्वः देवेन्द्रस्य कार्ये अधिक्षेपम् ।

विश्वामित्रः – नैव मातः, मास्तु देवेन्द्रस्य अवज्ञा । केवलम् इच्छामः परतीरं गन्तुम् । हे मातः, प्रसीद । वयं सर्वे तव पुत्राः एव । न वयं कदापि तव उपकारान् विस्मरामः । न किञ्चिदपि अस्माभिः कर्तव्यं येन तव अधिक्षेपः भवेत् । एषा मे प्रतिज्ञा ।

नदी(विपाट्)– किम् ? एषः मर्त्यः मां माता इति सम्बोधयति ?

नदी(शुतुद्री) – कथं माता न करोति साहाय्यं स्वपुत्रस्य ? साधु मानवश्रेष्ठ साधु ! किन्तु, कच्चित् तव वंशजाः मनुजाः तवेदं वचनं विस्मरिष्यन्ति ?

विश्वामित्रः – न हि मातः, नैतत् शक्यम् । सर्वाः सरितः सुखं वहन्तु ।
सर्वे जनाः सुखिनः सन्तु ।। (विश्वामित्रः निर्गच्छति)

कीर्तनकारः – एवं विश्वामित्रः नद्यौ प्रीणयित्वा परतीरं गतवान् । अयि श्रोतारः, इत्थं नद्यः मानवाः च परस्परं प्रीणयन्तः संस्कृतिं संवर्धितवन्तः ।

प्रवाहिता तरङ्गिणी संस्कृतिर्विकासिता ।
प्रमुदिताश्च मानवाः सरित्कृपासमुन्नताः ।।
नन्दिताः कृषीवलाः प्रफुल्लिता वसुन्धरा ।
अन्नदाननिर्भरा सस्यश्यामला धरा ।।
सेतुबन्धरोधितं नियन्त्रितं नदीजलम् ।
जनित्रमत्र चालितं जीवनं प्रकाशितम् ।।

अयि श्रोतृवराः, इत्थं मानवीयं जीवनं नदीतीरे, नदीनामेव साहाय्येन समृद्धम् ।

अधुना कथयत, अपि विश्वामित्रस्य वचनं तस्य वंशजाः नाम वयं सर्वे मनुजाः अधुनाऽपि अनुसरामः ?

भाषाभ्यासः

१. माध्यमभाषया उत्तरत ।

अ) विश्वामित्रः नद्यौ किं प्रार्थयते ?

आ) मानवानां जीवनं नदीनां साहाय्येन कथं समृद्धं जातम् ?

नवमः पाठः आदिशङ्कराचार्यः ।

भारतदेशे दीर्घा आचार्यपरम्परा वर्तते । तस्याम् अद्वैतसिद्धान्तस्य भाष्यकारः जगद्गुरुः आदिशङ्कराचार्यः प्रसिद्धः । महान् तत्त्वज्ञः अयं जनप्रबोधनार्थं भारतभ्रमणं कृत्वा भारतस्य चतसृषु दिक्षु पीठानि अस्थापयत् । तेन रचितानि गेयानि अर्थपूर्णानि स्तोत्राणि अद्यापि जनानां मुखेषु विराजन्ते । तस्य जीवनचरित्रात् महत्त्वपूर्णः प्रसङ्गः अत्र उद्धृतः ।

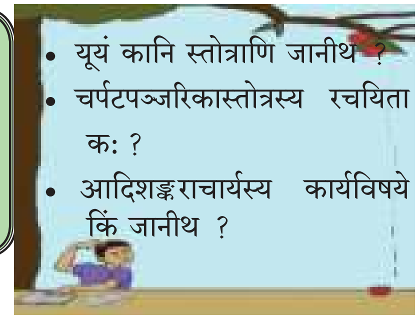

- यूयं कानि स्तोत्राणि जानीथ ?
- चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रस्य रचयिता कः ?
- आदिशङ्कराचार्यस्य कार्यविषये किं जानीथ ?

भारतस्य दक्षिणदिशि केरलप्रदेशे आलुवा नगरस्य समीपं 'कालडि' नाम ग्रामः। सः ग्रामः पूर्णानदीतीरे वर्तते । तत्र जगद्गुरोः शङ्कराचार्यस्य जन्म ख्रिस्ताब्दे अष्टमे शतके अभवत्। तस्य पिता शिवगुरुः माता आर्याम्बा चास्ताम् । बाल्ये एव तस्य पिता शिवगुरुः दिवङ्गतः । तस्माद् मातैव पुत्रस्य पालनम् अकरोत् । पञ्चमे वयसि उपनीतः सः पठनार्थं गुरुमुपागच्छत्। तत्र वेद-वेदाङ्गानि, विविधशास्त्राणि च असाधारणवेगेन बालकोऽयम् अधीतवान्। पठनादिकं समाप्य शङ्करः गृहं प्रत्यागतवान् । गृहं प्राप्य मातृसेवाम् आरभत। माता आर्याम्बा पुत्रस्य विवाहविषये सदैव चिन्तयति स्म । परन्तु मनसा वचसा कर्मणा च विरक्तः शङ्करः संन्यासार्थम् अनुमतिं प्रार्थयत। शङ्करस्य ऐहिकविषयेषु अरुचिं दृष्ट्वा आर्याम्बा चिन्तामग्ना जाता ।

एकस्मिन् दिने शङ्करः स्नानार्थं पूर्णानदीं गतः। यदा सः स्नाने मग्नः तदा तत्र एकः नक्रः आगतः। नक्रः झटिति तस्य पादम् अगृह्णात्। तदा शङ्करः उच्चैः आक्रोशत्। ''अम्ब! त्रायस्व । नक्रात् त्रायस्व!'' आक्रोशं श्रुत्वा नदीतीरं प्राप्ता आर्याम्बा पुत्रं नक्रेण गृहीतमपश्यत् । भयाकुला सा अपि रोदनम् आरभत । शङ्करः मातरम् आर्ततया प्रार्थयत – ''अम्ब, इतःपरम् अहं न जीवामि। मरणात् पूर्वं संन्यासी भवितुम् इच्छामि । अधुना वा देहि अनुमतिम् ।'' चेतसा अनिच्छन्ती अपि विवशा माता अवदत् – ''वत्स, यथा तुभ्यं रोचते तथैव भवतु । इदानीमेव संन्यासं स्वीकुरु। मम अनुमतिः अस्ति'' इति। तत्क्षणमेव आश्चर्यं घटितम् । दैववशात् शङ्करः नक्राद् मुक्तः । स नदीतीरम् आगत्य मातुः चरणौ प्राणमत् ।

अनन्तरं शङ्करः मातरं संन्यासस्य महत्त्वम् अवाबोधयत् । संन्यासी न केवलम् एकस्याः पुत्रः । विशालं जगद् एव तस्य गृहम् । 'मातः, यदा त्वं स्मरिष्यसि तदा एव त्वत्समीपमागमिष्यामि' इति मात्रे प्रतिश्रुत्य सः गृहात् निरगच्छत् । ततः गोविन्दभगवत्पादानां शिष्यो भूत्वा सः सर्वाणि दर्शनानि अपठत् । तेभ्यः संन्यासदीक्षां गृहीत्वा वैदिकधर्मस्य स्थापनार्थं प्रस्थानम् अकरोत् ।

अष्टवर्षे चतुर्वेदी द्वादशे सर्वशास्त्रवित् ।
षोडशे कृतवान् भाष्यं द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात् ।।

भाषाभ्यासः

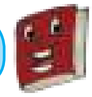

१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

अ) गुरुमुपगम्य शङ्करः किम् अधीतवान् ?
आ) शङ्करः किमर्थम् आक्रोशत् ?
इ) शङ्करः मात्रे किं प्रतिश्रुत्य गृहाद् निरगच्छत् ?
ई) शङ्करः कस्य शिष्यः अभवत् ?
उ) शङ्करः संन्यासदीक्षां गृहीत्वा किम् अकरोत् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत। शङ्करेण संन्यासार्थं कथम् अनुमतिः लब्धा ?

३. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

(अ) चास्ताम् (आ) त्वत्समीपमागमिष्यामि (इ) गुरुमुपागच्छत् (ई) मुनिरभ्यगात् (उ) मातैव

४. मेलनं कुरुत । **विशेष्यम्** – शिवगुरुः, आर्याम्बा, शङ्करः, जगत् ।

विशेषणम् – प्रसन्नः, विशालम्, दिवङ्गतः, विरक्तः, चिन्तामग्ना ।

५. समानार्थकशब्दं लिखत । दिवङ्गतः, शीघ्रम्, मग्नः, नक्रः, पादः, पुत्रः, शिष्यः ।

६. स्थानाधारेण शब्दपेटिकां पूरयत ।

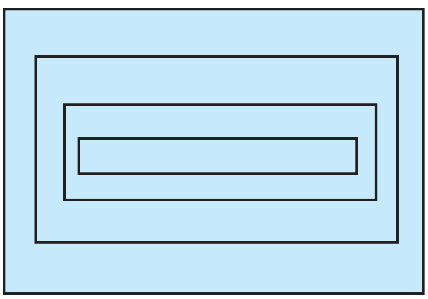

(कालडीग्रामः, केरलप्रदेशः, भारतदेशः, आलुवानगरम्,)

७. प्रवाहि जालचित्रं पूरयत ।

शङ्करस्य

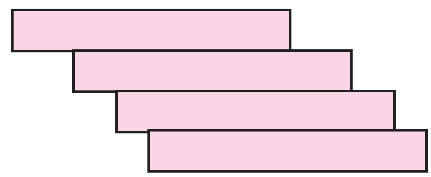

(गृहं प्रत्यागमनम्, गुरुमुपगमनम्, मातृसेवा, वेद-वेदाङ्गानाम् अध्ययनम्)

८. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

अ)

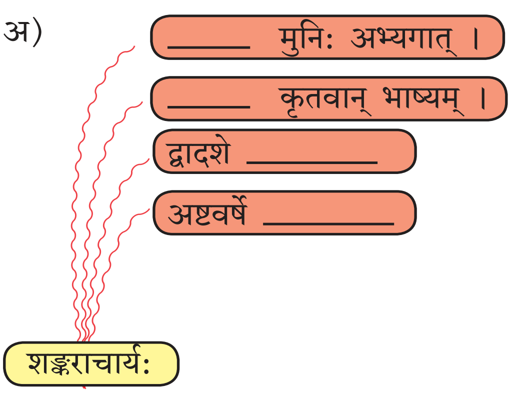

आ)

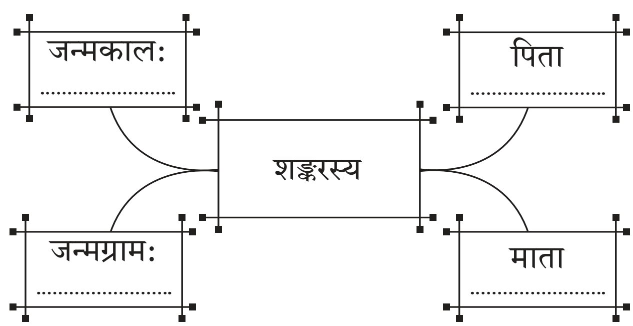

आदिशङ्कराचार्यैः रचितानि ।

स्तोत्राणि – शिवभुजङ्गप्रयातस्तोत्रम्, शिवपञ्चाक्षरस्तोत्रम्, वेदसारशिवस्तोत्रम्, नारायणस्तोत्रम्, त्रिपुरसुन्दरीस्तोत्रम्, अन्नपूर्णास्तोत्रम्, दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्, द्वादशज्योतिर्लिङ्गम्, कालभैरवाष्टकम्, अच्युताष्टकम्, अम्बाष्टकम्, कृष्णाष्टकम्, गोविन्दाष्टकम्, पाण्डुरङ्गाष्टकम्, गङ्गाष्टकम्, यमुनाष्टकम्, नर्मदाष्टकम्, ललितापञ्चकम् इत्यादीनि ।

भाष्याणि – ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, उपनिषद्भाष्यम्, भगवद्गीताभाष्यम्, विष्णुसहस्रनामभाष्यम्, सनत्सुजातीयभाष्यम् ।

अभ्यासपत्रम् ३ (७, ९ पाठयो: आधारेण)

१. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

अ) पञ्चमे वयसि उपनीत: स: पठनार्थं गुरुमुपागच्छत् ।

आ) एकस्मिन् दिने शङ्कर: स्नानार्थं शरयूनदीं गत: ।

इ) दैववशात् शङ्कर: व्याघ्राद् मुक्त: ।

२. उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत।

अ) ________ वयसि उपनीत: स: पठनार्थं गुरुम् उपागच्छत् । (पञ्चमे/दशमे)

आ) पठनादिकं समाप्य शङ्कर: ________ प्रत्यागतवान् । (गृहम्/नदीम्)

इ) आर्याम्बा पुत्रं ________ गृहीतम् अपश्यत् । (नक्रेण/मत्स्येन)

३. लकारं लिखत ।

अ) मनुजा: वाचनेन बहून् विषयान् बोधन्ते ।

आ) कविपण्डिता: तान् शिक्षयन्ति ।

इ) विद्यार्थी वाचनं श्रयेत् ।

ई) अधुना अनुमतिं देही ।

उ) स: गृहात् निरगच्छत् ।

४. योग्यं वाच्यपर्यायं चिनुत ।

अ) कविपण्डिता: तान् शिक्षयन्ति । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

आ) बालक: अन्यशास्त्राणि अधीतवान् । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

५. योग्यं क्रियापदं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) त्वं नक्रात् _______ । (त्रायस्व/त्रायताम्)

आ) त्वं _______ । (स्मरिष्यसि/स्मरिष्यति)

इ) त्वम् इदानीमेव संन्यासं _______ । (स्वीकरोतु/स्वीकुरु)

६. विग्रहवाक्याणां समासनामभि: मेलनं कुरुत ।

समासविग्रह:	समासनाम
१. सद्गुणा: एव सम्पत्ति:	सप्तमी-तत्पुरुष:
२. कवय: च पण्डिता: च	कर्मधारय:
३. मातु: सेवा	नञ्-तत्पुरुष:
४. न रुचि:	कर्मधारय:
५. चिन्तायां मग्ना	षष्ठी-तत्पुरुष:
६. पूर्णा नाम नदी	इतरेतर-द्वन्द्व:

७. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

अ) शङ्कर: उच्चै: आक्रोशत् यत: ________________________ ।

१. स: नदीजले अमज्जत् ।

२. नक्र: तस्य पादम् अगृह्णात् ।

क्त-प्रत्ययान्तानि

पुन:स्मारणम् ।

(कर्मणि-भूतकालवाचक-धातुसाधित-विशेषणानि)

सूत्रम् – मूलधातु: + त (त/ध/न, ट/ढ/ण)

उदाहरणानि – कृ (८ उ.प.) – कृत, दा (१ प.प./३ उ.प.) – दत्त, पठ् (१ प.प.) – पठित, लभ् (१ आ.प.) – लब्ध, मुच् (६ उ.प.) – मुक्त, दृश् (१ प.प.) – दृष्ट

प्रथमान्तरूपाणि

पुंलिङ्गरूपाणि			स्त्रीलिङ्गरूपाणि			नपुंसकलिङ्गरूपाणि		
कृत:	कृतौ	कृता:	कृता	कृते	कृता:	कृतम्	कृते	कृतानि
दत्त:	दत्तौ	दत्ता:	दत्ता	दत्ते	दत्ता:	दत्तम्	दत्ते	दत्तानि
पठित:	पठितौ	पठिता:	पठिता	पठिते	पठिता:	पठितम्	पठिते	पठितानि
लब्ध:	लब्धौ	लब्धा:	लब्धा	लब्धे	लब्धा:	लब्धम्	लब्धे	लब्धानि
मुक्त:	मुक्तौ	मुक्ता:	मुक्ता	मुक्ते	मुक्ता:	मुक्तम्	मुक्ते	मुक्तानि
दृष्ट:	दृष्टौ	दृष्टा:	दृष्टा	दृष्टे	दृष्टा:	दृष्टम्	दृष्टे	दृष्टानि

पठित: ग्रन्थ:, खादित: मोदक: । पठिता कविता, खादिता कुण्डलिका । पठितं काव्यम्, खादितं फलम् ।

एतानि विशेषणानि धातुभ्य: निर्मितानि अत: धातुसाधितानि । एतानि विशेषणानि कर्मपदम् अनुसरन्ति ।

उपयोजनम् – अ) विशेषणरूपेण – अहं वृक्षात् **पतितं फलं** खादामि ।

आ) कर्मवाच्ये वाक्ये क्रियापदस्थाने – १. रामेण **ग्रन्थ: पठित:** ।

२. सीतया **पत्रं लिखितम्** ।

३. छात्रै: **प्रश्ना: पृष्टा:** ।

क्तवतु-प्रत्ययान्तानि

(कर्तरि-भूतकालवाचक-धातुसाधित-विशेषणानि)

सूत्रम् – मूलधातु: + तवत्

उदाहरणानि – कृ-कृतवत्, दा-दत्तवत्, पठ्-पठितवत्, लभ्-लब्धवत्, मुच्-मुक्तवत्, दृश्-दृष्टवत्

प्रथमान्तरूपाणि

पुंलिङ्गरूपाणि			स्त्रीलिङ्गरूपाणि			नपुंसकलिङ्गरूपाणि		
कृतवान्	कृतवन्तौ	कृतवन्त:	कृतवती	कृतवत्यौ	कृतवत्य:	कृतवत्	कृतवती	कृतवन्ति
दत्तवान्	दत्तवन्तौ	दत्तवन्त:	दत्तवती	दत्तवत्यौ	दत्तवत्य:	दत्तवत्	दत्तवती	दत्तवन्ति
पठितवान्	पठितवन्तौ	पठितवन्त:	पठितवती	पठितवत्यौ	पठितवत्य:	पठितवत्	पठितवती	पठितवन्ति
लब्धवान्	लब्धवन्तौ	लब्धवन्त:	लब्धवती	लब्धवत्यौ	लब्धवत्य:	लब्धवत्	लब्धवती	लब्धवन्ति
मुक्तवान्	मुक्तवन्तौ	मुक्तवन्त:	मुक्तवती	मुक्तवत्यौ	मुक्तवत्य:	मुक्तवत्	मुक्तवती	मुक्तवन्ति
दृष्टवान्	दृष्टवन्तौ	दृष्टवन्त:	दृष्टवती	दृष्टवत्यौ	दृष्टवत्य:	दृष्टवत्	दृष्टवती	दृष्टवन्ति

पठितवान् बालक: **पठितवती बालिका**   **पठितवत् अपत्यम् ।**

खादितवान् बालक: **खादितवती बालिका**   **खादितवत् अपत्यम् ।**

एतानि विशेषणानि धातुत: निर्मितानि अत: धातुसाधितानि । एतानि विशेषणानि कर्तृपदम् अनुसरन्ति ।

उपयोजनम् – अ) विशेषणरूपेण – अभ्यासं **कृतवान् छात्रः** गुणान् प्राप्नोति ।

आ) कर्तृवाच्ये वाक्ये क्रियापदस्थाने – **बालकः** ग्रन्थं **पठितवान्** । **सीता** पत्रं **लिखितवती** ।
छात्राः प्रश्नान् **पृष्टवन्तः** ।

कर्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
कविः काव्यं **रचितवान्** ।	कविना **काव्यं रचितम्** ।
गुरुः ज्ञानं **दत्तवान्** ।	गुरुणा **ज्ञानं दत्तम्** ।
छात्राः पाठान् **पठितवन्तः** ।	छात्रैः **पाठाः पठिताः** ।
मालाकारः पुष्पाणि **चितवान्** ।	मालाकारेण **पुष्पाणि चितानि** ।
अहम् आपणिकं **पृष्टवान्/पृष्टवती** ।	मया **आपणिकः पृष्टः** ।
देवी भक्तं **प्रेरितवती** ।	देव्या **भक्तः प्रेरितः** ।

अवधेयम् – वाच्यपरिचयसमये लट्लकार–वाक्यानि तथा च केवलं भूतकालवाचक–धातुसाधित–विशेषणानि एव अपेक्षितानि ।

कृतिः –

१) मूलधातुं योजयत ।

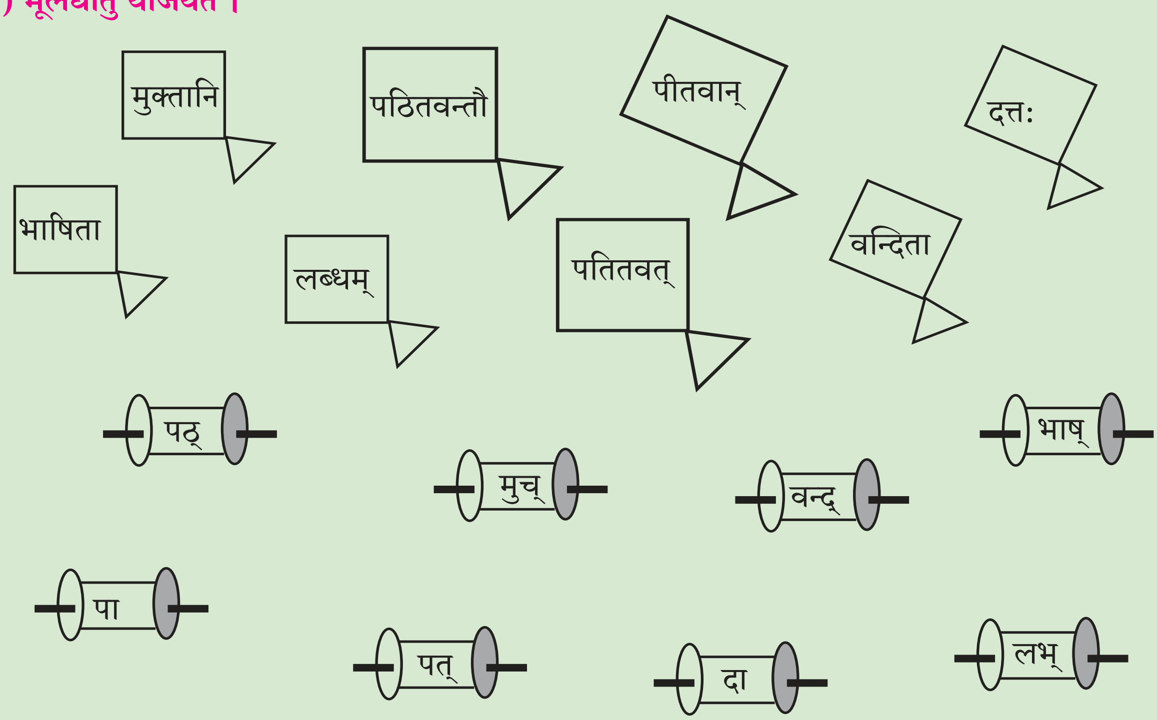

कृत्य – प्रत्ययान्तानि

(कर्मणि–विध्यर्थक–धातुसाधित–विशेषणानि)

१)

पाठ्यः ग्रन्थः । पठितव्यः ग्रन्थः । पठनीयः ग्रन्थः ।	पठनाय योग्यः ग्रन्थः ।

कः पाठ्यः ?
ग्रन्थः पाठ्यः ।

२)

रक्ष्यः देशः । रक्षितव्यः देशः । रक्षणीयः देशः ।	देश–रक्षणम् इति कर्तव्यम् ।

कः रक्षणीयः ?
देशः रक्षणीयः ।

३)

खाद्यानि फलानि । खादितव्यानि फलानि। खादनीयानि फलानि ।	खादनाय योग्यानि फलानि ।

कानि खादनीयानि ?
फलानि खादनीयानि ।

४)

वन्द्या माता । वन्दितव्या माता। वन्दनीया माता ।	वन्दनार्हा माता ।

का वन्दनीया ?
माता वन्दनीया ।

अन्यानि उदाहरणानि –

पेयं जलम् । दर्शनीयः चित्रपटः । गेयं सुभाषितम् । चिन्ता न कार्या ।
सुगम्यः पर्वतः । देयं दानम् । चिन्तनीयः विषयः ।

कृतिः – १) शिक्षिका मूलधातुं वदति । छात्राणां प्रथमः वृन्दः 'य' प्रत्यययुक्तं रूपं वदति ।
द्वितीयः वृन्दः 'तव्य' प्रत्यययुक्तं, तृतीयः वृन्दः 'अनीय' प्रत्यययुक्तं रूपं वदति । यथा –

शिक्षिका वदति	प्रथमः छात्रवृन्दः	द्वितीयः छात्रवृन्दः	तृतीयः छात्रवृन्दः
	य	तव्य	अनीय
त्यज्	त्याज्य	त्यक्तव्य	त्यजनीय
वच्	वाच्य	वक्तव्य	वचनीय
प्र + अर्थ्	प्रार्थ्य	प्रार्थयितव्य	प्रार्थनीय
घुष–घोष्	घोष्य	घोषयितव्य	घोषणीय
दा	देय	दातव्य	दानीय
क्षिप्	क्षेप्य	क्षेप्तव्य	क्षेपणीय
दृश्	दृश्य	द्रष्टव्य	दर्शनीय
गै	गेय	गातव्य	गानीय

सम्भाषापत्रम्

१) योग्यं विशेषणं योजयत ।

माता	दण्डनीया:
शाटिका:	श्राव्याणि
ज्ञानम्	क्रेतव्ये
मापिके	अर्जनीयम्
जय:	प्रक्षालनीया:
चोरा:	प्राप्तव्य:
सत्यवचनम्	वन्द्या
गीतानि	वक्तव्यम्

२) सार्वजनिक स्थाने किं कर्तव्यम् ? किं न कर्तव्यम् ?

१) रुग्णालयस्य समीपे ध्वनिक्षेपकस्य प्रयोग: ____________ ।

२) मार्गे निष्ठीवनम् ____________ ।

३) अवकरपात्रेषु अवकर-क्षेपणम् ____________ ।

४) पदपथेषु वामत: चलनं ____________ ।

पठत-बोधत ।

विदर्भप्रान्ते नागपुरे जात: 'डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर:' इति महान् संस्कृतपण्डित: । संस्कृतनिष्ठ: अयं संस्कृते स्नातकोत्तरपदवीं प्राप्य अग्रे डी. लिट् इति उपाधिम् अपि प्राप्तवान् । महाभागेनानेन विपुलं संस्कृतलेखनं कृतं विवेकानन्दविजयम्, शिवराज्याभिषेकम् इति नाटके, 'शिवराज्योदयम्' इति महाकाव्यं, श्रमगीता इत्यादीनि नैकानि लघुकाव्यानि च लिखितानि। 'मनसा सततं ...' इति गीतं वर्णेकरमहोदयेन लिखितम् ।

द्विसहस्राधिक-सप्तदशतमं वर्षं (२०१७) महोदयस्यास्य जन्मशताब्दपूर्तिवर्षम् । अस्मै पण्डितश्रेष्ठाय नम: ।

गायत नन्दत ।

लोकहितं मम करणीयम्

मनसा सततं **स्मरणीयम्**
वचसा सततं **वदनीयम्**
लोकहितं मम **करणीयम्** ।। ।। लोकहितं।।

न भोगभवने **रमणीयम्**
न च सुखशयने **शयनीयम्** ।
अहर्निशं **जागरणीयम्**
लोकहितं मम करणीयम् ।। ।। मनसा।।

न जातु दु:खं **गणनीयम्**
न च निजसौख्यं **मननीयम्** ।
कार्यक्षेत्रे **त्वरणीयम्**
लोकहितं मम करणीयम् ।। ।। मनसा।।

दु:खसागरे **तरणीयम्**
कष्टपर्वते **चरणीयम्**
विपत्तिविपिने **भ्रमणीयम्**
लोकहितं मम करणीयम् ।। ।। मनसा।।

गहनारण्ये घनान्धकारे
बन्धुजना ये स्थिता गह्वरे ।
तत्र मया **सञ्चरणीयम्**
लोकहितं मम करणीयम् ।। ।। मनसा।।

-डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर

भाषासूत्रम् - ४

कृत्य-प्रत्ययान्तानि

(कर्मणि-विध्यर्थक-धातुसाधित-विशेषणानि)

सूत्रम् - मूलधातु: + य/तव्य/अनीय

उदाहरणानि -

कृ - कार्य/कृत्य/कर्तव्य/करणीय

दा - देय/दातव्य/दानीय

पठ् - पाठ्य/पठितव्य/पठनीय

मुच् - मोच्य/मोक्तव्य/मोचनीय

दृश् - दृश्य/द्रष्टव्य/दर्शनीय

देव-शब्दवत् (पुं), माला-शब्दवत् (स्त्री.) वन-शब्दवत् (नपुं)

पुंलिङ्गरूपाणि			स्त्रीलिङ्गरूपाणि			नपुंसकलिङ्गरूपाणि		
करणीय:	करणीयौ	करणीया:	करणीया	करणीये	करणीया:	करणीयम्	करणीये	करणीयानि
दानीय:	दानीयौ	दानीया:	दानीया	दानीये	दानीया:	दानीयम्	दानीये	दानीयानि
पाठ्य:	पाठ्यौ	पाठ्या:	पाठ्या	पाठ्ये	पाठ्या:	पाठ्यम्	पाठ्ये	पाठ्यानि
मोक्तव्य:	मोक्तव्यौ	मोक्तव्या:	मोक्तव्या	मोक्तव्ये	मोक्तव्या:	मोक्तव्यम्	मोक्तव्ये	मोक्तव्यानि
दृश्य:	दृश्यौ	दृश्या:	दृश्या	दृश्ये	दृश्या:	दृश्यम्	दृश्ये	दृश्यानि

पठनीय: ग्रन्थ: **पठनीया कविता** **पठनीयं काव्यम् ।**

खादनीय: मोदक: **खादितव्या कुण्डलिका** **खाद्यं फलम् ।**

एतानि विशेषणानि क्रियाया: अर्हतां सूचयन्ति । तथैव कर्मपदम् अनुसरन्ति । अत: केवलं कर्मवाच्ये वाक्ये एतेषाम् उपयोग: भवति ।

उपयोजनम् -

अ) विशेषणरूपेण - स्मरणीया कथा, प्रेक्षणीयं स्थलम्, पूज्य: पुरुष: ।

आ) कर्मवाच्ये वाक्ये क्रियापदस्थाने - १. रामेण **ग्रन्थ: पाठ्य:** / **पठितव्य:** / **पठनीय:** ।

२. सीतया **पत्रं लेख्यम्** / **लेखितव्यम्** / **लेखनीयम्** ।

३. छात्रै: **प्रश्ना: प्रच्छ्या:** / **प्रष्टव्या:** / **प्रच्छनीया:** ।

रूपमेलनं कुरुत ।

१. खादति	अ) क्तवतु-प्रत्ययान्तरूपम्
२. खादितम्	आ) लट् (कर्मवाच्यम्)
३. खादितवान्	इ) कृत्य-प्रत्ययान्तरूपम्
४. खादनीय:	ई) क्त-प्रत्ययान्तरूपम्
५. खाद्यते	उ) लट् (कर्तृवाच्यम्)

शतृ–शानच्–प्रत्ययान्तानि ।
(कर्तरि–वर्तमानकालवाचक–धातुसाधित–विशेषणानि ।)

मन्दं **हसन्तं** प्रभया **लसन्तं**
जनस्य चित्तं सततं **हरन्तम्** ।
वेणुं नितान्तं मधु **नादयन्तं**
बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥

अहं मुकुन्दं स्मरामि ।
मुकुन्दः किं करोति?
मुकुन्दः मन्दं हसति । मुकुन्दः प्रभया लसति ।
मुकुन्दः जनस्य चित्तं सततं हरति ।
मुकुन्दः नितान्तं मधु वेणुं नादयति ।

कीदृशः मुकुन्दः ? (मुकुन्दस्य विशेषणानि कानि ?)

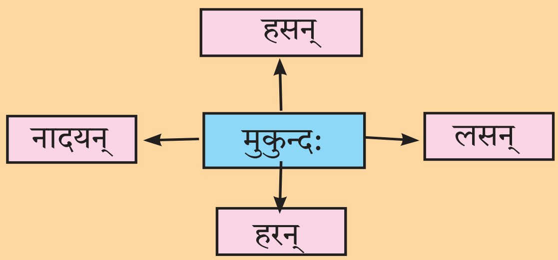

अहम् एतादृशं **हसन्तं** प्रभया **लसन्तं** चित्तं **हरन्तं** वेणुं **नादयन्तं** मुकुन्दं स्मरामि ।

कृष्णः हसति ।
हसन् कृष्णः ।

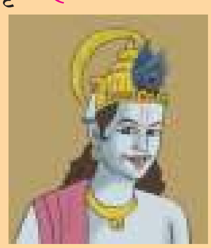

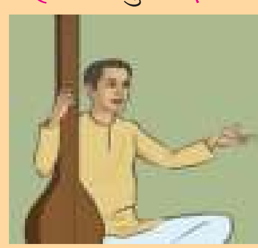

युवकः गायति ।
गायन् युवकः ।

बालिका नृत्यति ।
नृत्यन्ती बालिका ।

यानं गच्छति ।
गच्छत् यानम् ।

महिला धावति ।
_____ महिला ।

फलं पतति ।
_____ फलम् ।

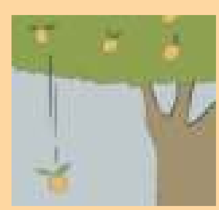

हसन्, नृत्यन्ती, पतत् एतानि हस्, नृत्, पत् इति धातुभ्यः निर्मितानि विशेषणानि (धातुसाधितानि) । एतानि विशेषणानि क्रिया न समाप्ता इति सूचयन्ति । अतः एतानि वर्तमानकालवाचक–धातुसाधित–विशेषणानि ।

एतादृशानि विशेषणानि अस्मिन् श्लोके अन्विष्यत ।

**खादन् न गच्छामि हसन् न भाषे
गतं न शोचामि कृतं न मन्ये ।
द्वयोस्तृतीयो न भवामि राजन्
किं कारणं येन भवामि मूर्खः ॥**

सूत्रम् - मूल धातुः + गणविकरणम् + (आदेशः)	अत् (प.प.) (१ तः १०)	/ मान (आ.प.) (१, ४, ६, १०)	/ आन (आ.प.) (२, ३, ५, ७, ८, ९)

शतृ(अत्)-प्रत्ययान्त-उदाहरणानि - (परस्मैपदिनः धातवः, १ तः १० गणीयाः)

मूलधातुः	प्रातिपदिकम्	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
अ) गम्-गच्छ् (१ प.प.)	गच्छत्	गच्छन्	गच्छन्ती	गच्छत्
आ) नृत् (४ प.प.)	नृत्यत्	नृत्यन्	नृत्यन्ती	नृत्यत्
इ) लिख् (६ प.प.)	लिखत्	लिखन्	लिखन्ती	लिखत्
ई) पूज् (१० प.प.)	पूजयत्	पूजयन्	पूजयन्ती	पूजयत्
उ) * कृ (८ प.प.)	कुर्वत्	कुर्वन्	कुर्वती	कुर्वत्
ऊ) * ज्ञा (९ प.प.)	जानत्	जानन्	जानती	जानत्

एतेषां विशेषणानाम् रूपाणि पुंलिङ्गे प्रायः भगवत्-सदृशानि भवन्ति । यथा **गच्छन् गच्छन्तौ गच्छन्तः** । स्त्रीलिङ्गे नदी-सदृशानि तथैव नपुंसकलिङ्गे जगत्-सदृशानि रूपाणि भवन्ति ।

शानच् (मान)-प्रत्ययान्त-उदाहरणानि - (आत्मनेपदिनः धातवः, १, ४, ६, १० गणीयाः)

मूलधातुः	प्रातिपदिकम्	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
अ)मन् (४ आ.प.)	मन्यमान	मन्यमानः	मन्यमाना	मन्यमानम्
आ)रम् (१ आ.प.)	रममाण	रममाणः	रममाणा	रममाणम्
इ) मृ (६ आ.प.)	म्रियमाण	म्रियमाणः	म्रियमाणा	म्रियमाणम्
ई) मन्त्र् (१० आ.प.)	मन्त्रयमाण	मन्त्रयमाणः	मन्त्रयमाणा	मन्त्रयमाणम्

शानच् (आन)-प्रत्ययान्त-उदाहरणानि - (आत्मनेपदिनः धातवः, २, ३, ५, ७, ८, ९ गणीयाः)

मूलधातुः	प्रातिपदिकम्	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
अ) ब्रू (२ आ.प.)	ब्रुवाण	ब्रुवाणः	ब्रुवाणा	ब्रुवाणम्
आ) चि (५ आ.प.)	चिन्वान	चिन्वानः	चिन्वाना	चिन्वानम्
इ) * कृ (८ आ.प.)	कुर्वाण	कुर्वाणः	कुर्वाणा	कुर्वाणम्
ई) * ज्ञा (९ आ.प.)	जानान	जानानः	जानाना	जानानम्

एतेषां विशेषणानां रूपाणि पुंलिङ्गे देव-सदृशानि भवन्ति । यथा **मन्यमानः मन्यमानौ मन्यमानाः** । स्त्रीलिङ्गे माला-सदृशानि तथैव नपुंसकलिङ्गे वन-सदृशानि भवन्ति ।

उपयोजनम् -

१. शालां गच्छन् रामः पतति ।
२. नृत्यत् अपत्यं दृष्ट्वा माता आनन्दति ।
३. खेलने रममाणः बालकः पितरं पश्यति ।
४. स्तोत्रं ब्रुवाणा महिला पूजां करोति ।

रूपपरिचयः - गच्छन् - गम्-गच्छ् १ प.प., शतृ-प्रत्ययान्तम्, पुंलिङ्ग-प्रथमा-एकवचनम्
हसन्तम् - हस् १ प.प., शतृ-प्रत्ययान्तम्, पुंलिङ्ग-द्वितीया-एकवचनम् ।

धातु–साधित–विशेषणानि (पुं., प्रथमा, ए.व.)

धातुः	क्त	क्तवतु	कृत्याः			शतृ/शानच्
गम्–गच्छ् (१ प.प.)	गतः	गतवान्	गम्यः	गन्तव्यः	गमनीयः	गच्छन्
रम् (१ आ.प.)	रतः	रतवान्	रम्यः	रन्तव्यः	रमणीयः	रममाणः
मन् (४ आ.प.)	मतः	मतवान्	मान्यः	मन्तव्यः	मननीयः	मन्यमानः
दा–यच्छ् (१ प.प.)	दत्तः	दत्तवान्	देयः	दातव्यः	दानीयः	यच्छन्
पा–पिब् (१ प.प.)	पीतः	पीतवान्	पेयः	पातव्यः	पानीयः	पिबन्
ज्ञा (९ उ.प.)	ज्ञातः	ज्ञातवान्	ज्ञेयः	ज्ञातव्यः	ज्ञानीयः	जानन्/जानानः
नी–नय् (१ उ.प.)	नीतः	नीतवान्	नेयः	नेतव्यः	नयनीयः	नयन्/नयमानः
कृ (८ उ.प.)	कृतः	कृतवान्	कार्यः/ कृत्यः	कर्तव्यः	करणीयः	कुर्वन्/कुर्वाणः
सृ (१ प.प.)	सृतः	सृतवान्	सार्यः	सर्तव्यः	सरणीयः	सरन्
पठ् (१ प.प.)	पठितः	पठितवान्	पाठ्यः	पठितव्यः	पठनीयः	पठन्
पत् (१ प.प.)	पतितः	पतितवान्	पात्यः	पतितव्यः	पतनीयः	पतन्
खाद् (१ प.प.)	खादितः	खादितवान्	खाद्यः	खादितव्यः	खादनीयः	खादन्
वद् (१ प.प.)	उदितः	उदितवान्	वाद्यः	वदितव्यः	वदनीयः	वदन्
नृत् (४ प.प.)	नर्तितः	नर्तितवान्	नृत्यः	नर्तितव्यः	नर्तनीयः	नृत्यन्
लिख् (६ प.प.)	लिखितः	लिखितवान्	लेख्यः	लेखितव्यः	लेखनीयः	लिखन्
सेव् (१ आ.प.)	सेवितः	सेवितवान्	सेव्यः	सेवितव्यः	सेवनीयः	सेवमानः
वन्द् (१ आ.प.)	वन्दितः	वन्दितवान्	वन्द्यः	वन्दितव्यः	वन्दनीयः	वन्दमानः
प्र+अर्थ्(१०आ.प.)	प्रार्थितः	प्रार्थितवान्	प्रार्थ्यः	प्रार्थयितव्यः	प्रार्थनीयः	प्रार्थयमानः
पूज् (१० उ.प.)	पूजितः	पूजितवान्	पूज्यः	पूजयितव्यः	पूजनीयः	पूजयन्/पूजयमानः
कथ् (१० उ.प.)	कथितः	कथितवान्	कथ्यः	कथयितव्यः	कथनीयः	कथयन्/कथयमानः
दृश्–पश्य् (१ प.प.)	दृष्टः	दृष्टवान्	दृश्यः	द्रष्टव्यः	दर्शनीयः	पश्यन्
प्रच्छ्–पृच्छ् (६ प.प.)	पृष्टः	पृष्टवान्	प्रच्छ्यः	प्रष्टव्यः	प्रच्छनीयः	पृच्छन्
प्र+विश्(६ प.प.)	प्रविष्टः	प्रविष्टवान्	प्रवेश्यः	प्रवेष्टव्यः	प्रवेशनीयः	प्रविशन्
आ+दिश्(६ उ.प.)	आदिष्टः	आदिष्टवान्	आदेश्यः	आदेष्टव्यः	आदेशनीयः	आदिशन्/ आदिशमानः
मुच्–मुञ्च् (६ उ.प.)	मुक्तः	मुक्तवान्	मोच्यः	मोक्तव्यः	मोचनीयः	मुञ्चन्/मुञ्चमानः
वच् (२ प.प.)	उक्तः	उक्तवान्	वाच्यः	वक्तव्यः	वचनीयः	वचन्
आ+रभ्(१ आ.प.)	आरब्धः	आरब्धवान्	आरभ्यः	आरब्धव्यः	आरभणीयः	आरभमाणः
लभ् (१ आ.प.)	लब्धः	लब्धवान्	लभ्यः	लब्धव्यः	लभनीयः	लभमानः
वह् (१ उ.प.)	ऊढः	ऊढवान्	वाह्यः	वोढव्यः	वहनीयः	वहन्/वहमानः
आ+रुह्–रोह्(१ प.प.)	आरूढः	आरूढवान्	आरोह्यः	आरोढव्यः	आरोहणीयः	आरोहन्

दशमः पाठः चित्रकाव्यम् ।

(कण्ठस्थीकरणार्थम्)

सुभाषितं नाम सम्यक् रूपेण भाषितम् । संस्कृतसुभाषितानि आदर्शजीवनस्य गुह्यम् आख्यान्ति। वैशिष्ट्यपूर्णानि सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः सौन्दर्यस्थानानि खलु । बुद्धिविकासकानि सुभाषितानि नाम चित्रकाव्यानि । तानि रञ्जकानि अपि सन्ति । अस्मिन् चित्रकाव्ये अन्तरालापः, अन्योक्तिः, हास्योक्तिः, कर्तृगुप्ता प्रहेलिका, समस्यापूर्तिः, वाकोवाक्यम् इत्यादयः सुभाषितानां प्रकाराः सन्ति ।

वृत्तम्–आर्या

कं संजघान कृष्णः
का शीतलवाहिनी गङ्गा ।
के दारपोषणरताः
कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ।।१।।

–(अन्तरालापः)

वृत्तम्–अनुष्टुप्

वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराजसहोदर ।
यमस्तु हरति प्राणान् त्वं तु प्राणान् धनानि च ।।२।।

–(हास्योक्तिः)

वृत्तम्–उपजातिः

अयं न भक्तो न च पूजको वा
घण्टां स्वयं नादयते तथापि ।
धनं जनेभ्यः किल याचतेऽयम्
न याचको वा न च निर्धनो वा ।।३।।

–(प्रहेलिका)

वृत्तम्–इन्द्रवज्रा

रामाभिषेके जलमाहरन्त्या
हस्तात् सृतो हेमघटो युवत्याः ।
सोपानमार्गेण करोति शब्दं
ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ।।४।।
–(समस्यापूर्तिः)

सन्धिविग्रहाः

१) नमस्तुभ्यम् = नमः + तुभ्यम् ।
२) यमस्तु = यमः + तु ।
३) तथापि = तथा + अपि ।
४) याचतेऽयम् = याचते + अयम् ।
५) जलमाहरन्त्या = जलम् + आहरन्त्या ।

स्पष्टीकरणम्

श्लोकः १.

अन्तरालापस्य उदाहरणम् एतत् । अत्र प्रश्नचतुष्टयं वर्तते । प्रश्ने एव तस्य उत्तरं वर्तते । एषा शब्दालङ्कारस्य चमत्कृतिः । कस्यचिद् अक्षरस्य संयोजनेन विघटनेन वा प्रश्नस्य उत्तरं प्राप्यते । यथा - १) **कं सं**जघान कृष्णः ? कृष्णः कं मारितवान् ? उत्तरम् - **कंसं** जघान कृष्णः। २) **का शी**तलवाहिनी गङ्गा ? उत्तरम् - **काशी**तलवाहिनी गङ्गा। ३) **के दार**पोषणरताः ? **दाराः** नाम पत्नी । दाराणां (कुटुम्बस्य) पोषणे **के** रताः ? उत्तरम् - **केदार**-पोषणरताः । केदाराः नाम क्षेत्राणि । ४) **कं बल**वन्तं न बाधते शीतम् ? उत्तरम् - **कम्बल**वन्तं शीतं न बाधते। यः कम्बलं धारयति, तं शीतं न बाधते इति ।

श्लोकः २.

हे यमराजसहोदर वैद्यराज, तुभ्यं नमः । यमः तु प्राणान् हरति किन्तु त्वं तु प्राणान् धनानि च सर्वं हरसि । एतेन श्लोकेन कविः धनलुब्धान् अपरिपक्ववैद्यान् निन्दति हासञ्च जनयति ।

श्लोकः ३.

एतद् अपह्नुति-अलङ्कारस्य उदाहरणम् । अयं जनः यद्यपि न भक्तः न पूजकः तथापि स्वयं घण्टां नादयते। सः न याचकः न वा निर्धनः तथापि जनेभ्यः (जनान्) धनं याचते । तर्हि वदत, सः कः ? अस्य उत्तरं वर्तते । 'कःहवानयाकलो।' (विपरीतक्रमेण पठत ।) काव्यप्रवाहः इति काव्यसङ्ग्रहात् । **कविः - श्री. सदाशिव त्र्यम्बक रहातेकर.**

श्लोकः ४.

समस्यापूर्तेः उदाहरणम् एतत् । 'ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ।' इति वर्तते समस्या । रामस्य राज्याभिषेकसमये काचित् युवती सुवर्णघटेन जलानयने मग्ना आसीत् । सोपानमार्गेण गमनसमये तस्याः हस्तात् सुवर्णघटः पतितः, तदा यः शब्दः अभवत् स एव शब्दोऽयम् । ठंठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः इति ।

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) कृष्णः कं जघान ? आ) दारपोषणे के रताः ?

इ) कं शीतं न बाधते ?

२. समानार्थकं शब्दं लिखत ।

कृष्णः, गङ्गा, रतः, बलवान् ।

३. 'गङ्गा' इति पदस्य विशेषणम् अन्विष्यत लिखत च ।

४. 'कं संजघान' इति श्लोकं माध्यमभाषया स्पष्टीकुरुत ।

श्लोकः २.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) कविः कं नमति ?

आ) कौ प्राणान् हरतः ?

इ) वैद्यः किं किं हरति ?

२. सम्बोधनान्तपदद्वयम् अन्विष्य लिखत ।

३. समानार्थकशब्दं लिखत ।

यमः, वैद्यः, सहोदरः, धनम्

४. 'वैद्यराज नमस्तुभ्यं...' इति श्लोकस्य स्पष्टीकरणं माध्यमभाषया लिखत ।

५. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

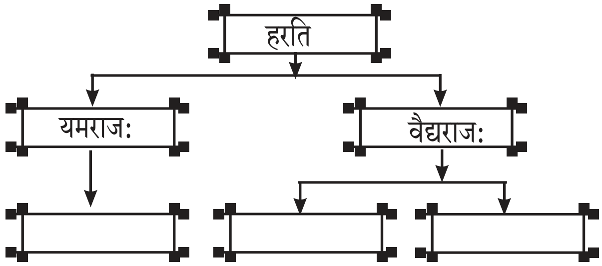

श्लोक: ३.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) क: धनं याचते ?

आ) अयं न भक्तो इति प्रहेलिकाया: उत्तरं किम् ?

२. रेखाचित्रं पूरयत ।

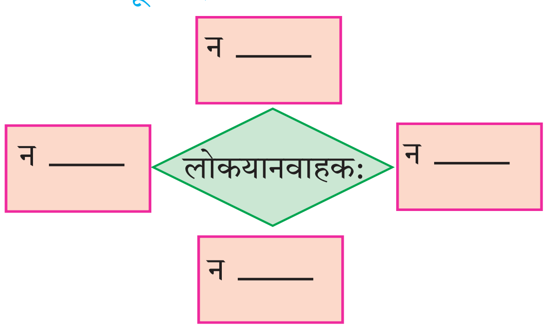

३. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) याचतेऽयम् = याचते + ______ ।

आ) याचको वा = ______ + वा ।

श्लोक: ४.

१. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

अ) क: शब्दं करोति ?

आ) कस्या: हस्तात् सुवर्णघट: पतित: ?

२. समानार्थकशब्दं लिखत ।

हेम, जलम्, शब्द: ।

३. 'रामाभिषेके ...' इति श्लोकस्य स्पष्टीकरणं माध्यमभाषया लिखत ।

उपक्रम:

१) 'समस्यापूर्ति'-श्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत ।

यथा- अ) मृगात् सिंह: पलायते ।

आ) शतचन्द्रं नभस्तलम् ।

२) अन्योक्तिश्लोकानां सङ्ग्रहं कुरुत ।

३) कामपि अन्याम् एकां प्रहेलिकां लिखत ।

क्रीडत-नन्दत

पद्यक्रीडा

१. एक: गण: सुभाषितस्य एकं चरणं वदति । अपर: गण: श्लोकार्धं पूर्णं करोति ।

२. पदग्रहणम् - एकेनोक्तात् श्लोकार्धात् एकं पदं स्वीकृत्य अपर: गण: अन्यं श्लोकार्धं श्लोकपादं वा कथयति ।

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।

क्रीडत-नन्दत

श्लोकान्त्याक्षरी

क्रीडकानां गणद्वयं भवेत् । आदौ प्रथमगणीयेषु अन्यतम: एकं श्लोकं वदेत् । तदा द्वितीयगणीयेषु अन्यतम: तादृशम् एकं श्लोकं वदेत् यस्य च आरम्भ: अन्यगणीयेन उक्तस्य श्लोकस्य अन्तिमेन अक्षरेण भवति ।

- क्रीडावल्ली-पुस्तकात् ।

एकादशः पाठः मानवताधर्मः ।

(सरलार्थलेखनार्थम्)

कलियुगेऽस्मिन् सर्वत्र विविधधर्माणां प्रचारः भवति इति दृश्यते। किन्तु, 'धर्मः' इति सङ्कल्पनायाः कः अर्थः इति चेत् यः धारयति सः धर्मः। स्वकर्तव्यस्य पालनं नाम धर्मः । यथा - राजधर्मः, पितृधर्मः, कन्याधर्मः, पतिधर्मः, पत्नीधर्मः इत्यादयः ।

यदि मानवः सर्वत्र शान्तिम् इच्छति, विवादं युद्धं च त्यक्तुम् इच्छति तर्हि तेन मानवताधर्म एव पालनीयः । सर्वे धर्माः मानवताहितवादिनः एव । अतः मानवता सर्वधर्माणां मूलम् । स मानवताधर्म एव अत्र वर्णितः अस्ति **म. म. डॉ. देवीप्रसाद खरवण्डीकरमहाभागैः** ।

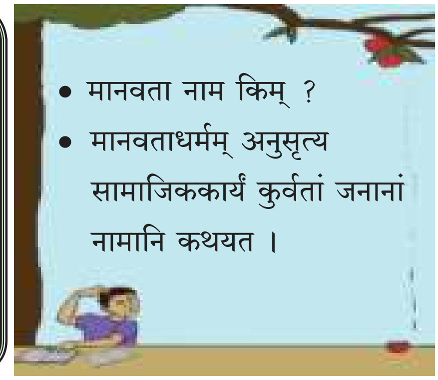

यथैव सकला नद्यः प्रविशन्ति महोदधिम्।
तथा मानवताधर्मं सर्वे धर्माः समाश्रिताः ।।१।।

षड्जमूला यथा सर्वे सङ्गीते विविधाः स्वराः ।
तथा मानवताधर्मं सर्वे धर्माः समाश्रिताः ।।२।।

एकीभूय यथा सर्वे वर्णा गच्छन्ति शुक्लताम् ।
तथा सम्भूय शंसन्ति धर्मा मानवतागुणम् ।।३।।

सर्वं व्याप्नोति सलिलं शर्करा लवणं यथा ।
एवं मानवताधर्मो धर्मान् व्याप्नोति सर्वथा ।।४।।

यथा प्रकाशयत्येको भानुर्भुवनमण्डलम् ।
धर्मान् प्रकाशयत्येकस्तथा मानवतागुणः ।।५।।

आत्मौपम्यं समाश्रित्य मानवो मानवैः सह ।
यदा व्यवहरेल्लोके तदा मानवता भवेत् ।।६।।

सर्वधर्मान् परित्यज्य भज मानवतां ध्रुवम् ।
एषोऽभ्युदयकृत् पन्थाः तथा श्रेयस्करोऽपि च ।।७।।

भाषाभ्यासः

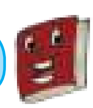

१. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

अ) सकला नद्यः कं प्रविशन्ति ?
आ) सङ्गीते स्वराः कीदृशाः ?
इ) कः सर्वधर्मान् व्याप्नोति ?
ई) भानुः कं प्रकाशयति ?
उ) कां भज इति कविः वदति ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) भानुर्भुवनमण्डलम् = ______ + भुवनमण्डलम् ।
आ) प्रकाशयत्येकस्तथा = ______ + ______ + तथा ।
इ) व्यवहरेल्लोके = ______ + लोके ।
ई) एषोऽभ्युदयकृत् = एषः + ______ ।

३. पाठात् ल्यबन्त-अव्ययानि चित्वा लिखत ।

४. माध्यमभाषया उत्तरत ।

अ) मानवताधर्मः अभ्युदयकृत् कथं वर्तते ?

आ) 'मानवताधर्मः' इति काव्यस्य आधारेण मानवताधर्मस्य वर्णनं कुरुत ।

५. जालरेखाचित्रं पूरयत ।

सर्वे — ______

श्रेयस्करः — ______

सकलाः — ______

षड्जमूलाः — ______

६. समानार्थकशब्दमेलनं कुरुत ।

(१) सरित्	(अ) वर्णः
(२) रङ्गः	(आ) भानुः
(३) अम्भः	(इ) नदी
(४) दिनकृत्	(ई) पन्थाः
(५) मार्गः	(उ) सलिलम्

पृथक्करणं कुरुत ।

नाम	सर्वनाम

(मञ्जूषा- मम, राजा, एतौ, साधवः)

क्रियापदम्	धातुसाधितविशेषणम्

(मञ्जूषा- त्यजतु, हतः, अब्रूत, पीतः)

नाम	सर्वनाम

(मञ्जूषा- शाखी, वयम्, पिता, ताः)

क्रियापदम्	धातुसाधितविशेषणम्

(मञ्जूषा- भेतव्यम्, जानाति, ददाति, मुक्तः)

नाम	सर्वनाम

(मञ्जूषा- कस्मै, यया, रथैः, तीरे,)

क्रियापदम्	धातुसाधितविशेषणम्

(मञ्जूषा- क्रुद्धः, अददात्, प्रजायते, दृश्यम्)

नाम	सर्वनाम

(मञ्जूषा- मनसा, अस्याः, प्राणान्, अयम्)

क्रियापदम्	धातुसाधितविशेषणम्

(मञ्जूषा-याचते,श्रवणीयम्,प्रदत्तवान्,शिक्षयति)

नाम	सर्वनाम

(मञ्जूषा- इमानि, शब्देषु, एतया, बाल्ये)

क्रियापदम्	धातुसाधितविशेषणम्

(मञ्जूषा- रमणीयम्, श्रयेत्, प्राप्ता, भुङ्क्ते)

अवधेयम् -

नाम - समस्तपदं न भवेत् ।

क्रियापदम् - लिट् लकारे न भवेत् । लकारेषु प्र.पु.ए.व. केवलम् ।

धातुसाधितविशेषणम् - त्रिषु लिङ्गेषु प्रथमान्तम् ।

7VU5TL

१. लकारं लिखत ।

अ) बलवन्तं शीतं न बाधते ।
आ) यम: प्राणान् हरति ।
इ) स: जनेभ्य: धनं याचते ।
ई) हेमघट: शब्दं करोति ।
उ) नद्य: महोदधिं प्रविशन्ति ।
ऊ) सर्वे वर्णा: गच्छन्ति शुक्लताम् ।
ए) तदा लोके मानवता भवेत् ।

२. योग्यं वाच्यपर्यायं चिनुत ।

अ) यम: प्राणान् हरति । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
आ) स: घण्टां नादयते । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)
इ) धर्मा: मानवतागुणं शंसन्ति । (कर्तृवाच्यम्/कर्मवाच्यम्)

३. विग्रहवाक्याणां समासनामभि: मेलनं कुरुत ।

समासविग्रह:	समासनाम
१. दारपोषणे रता:	कर्मधारय:
२. यमराजस्य सहोदर:	उपपद-तत्पुरुष:
३. रामस्य अभिषेक:	कर्मधारय:
४. मानवता एव धर्म:	सप्तमी-तत्पुरुष:
५. सर्वे धर्मा:	षष्ठी-तत्पुरुष:
६. अभ्युदयं करोति इति	षष्ठी-तत्पुरुष:

४. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

बलवान्, पुरत:, निर्धन:, मित्रम्, पण्डित:, श्रेयस्कर: ।

क्रीडत-नन्दत

धातुरूपाणि वा धातुसाधितानि निरीक्षध्वम् ।

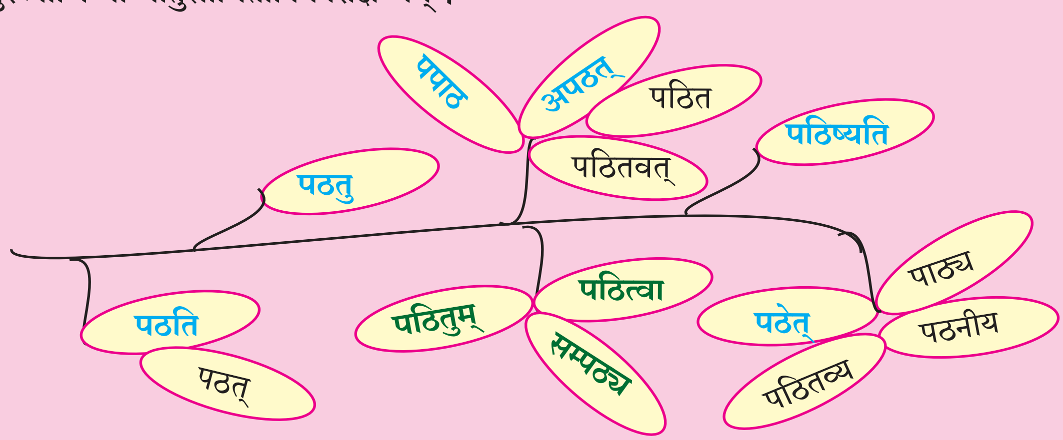

भाष् धातो: योग्यरूपै: रिक्तस्थानानि पूरयत ।

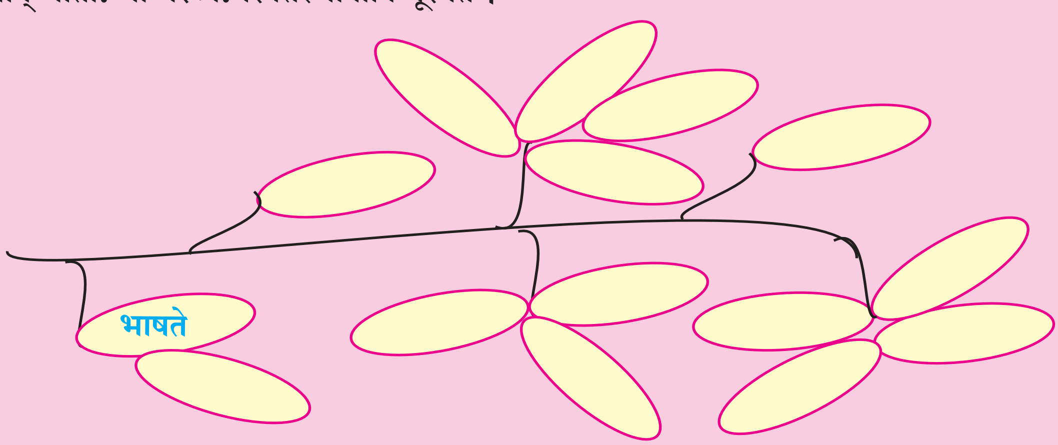

णिजन्ताः (प्रयोजकाः)।

बालकः पठति ।

शिक्षकः बालकं पुस्तकं **पाठयति** ।

बालकः अन्नं भुङ्क्ते ।

माता बालकम् अन्नं **भोजयति** ।

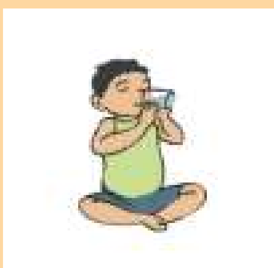

बालकः जलं पिबति ।

पिता बालकं जलं **पाययति** ।

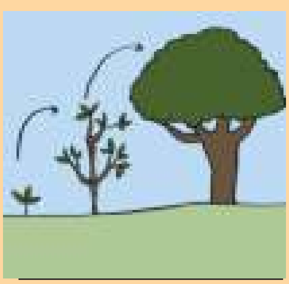

वृक्षः वर्धते ।

बालिका वृक्षं **वर्धयति** ।

बालकः आसन्दात् पतति ।

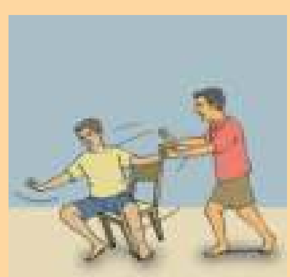

रमेशः बालकम् आसन्दात् **पातयति** ।

बालिका चित्रं पश्यति ।

सखी बालिकां चित्रं **दर्शयति** ।

यानं चलति ।

चालकः यानं **चालयति** ।

सूदः अन्नं पचति ।

गृहिणी सूदेन
अन्नं **पाचयति** ।

सम्भाषापत्रम्

रूपशृङ्खलां पूरयत ।

स्था – स्थापयति/ते	भू – ______	वच् – वाचयति/ते	मुच् – मोचयति/ते
दा – ______	कृ –कारयति/ते	पठ् – ______	कुप् – ______
मा – ______	मृ – ______	वद् – ______	बुध् – ______
ज्ञा – ______	वृ – ______	हस् – ______	भुज् – ______
या – ______	तॄ – ______	मन् – ______	रुद् – ______
पा(२प.प.)–पालयति/ते	स्मृ – ______	लिख् – लेखयति/ते	वृध् – वर्धयति/ते
पा(१प.प.)–पाययति/ते	धृ – ______	प्र + विश् – ____	सृज् – ______
गै – गापयति/ते	गम् – गमयति/ते	सिच् – ______	नृत् – ______
ध्यै – ______	खाद् – ______	विद् – ______	कृष् – ______
नी – नाययति/ते	भक्ष् – ______		
श्रु – श्रावयति/ते	धाव् – ______		
	नम् – ______		

सङ्ख्याविश्वम् १– क्रमवाचकाः ।

(मातामह्या सह दौहित्राः दौहित्र्यः च उपवने उपविश्य वार्तालापं कुर्वन्ति ।)

पृथा – (आनन्देन) मातामहि, कियन्तः वृक्षाः सन्ति अस्माकम् उपवने !

मातामही – अपि अभिजानीथ के वृक्षाः एते ? नामानि कथयत ।

वेणुः – एषः **प्रथमः** वृक्षः आम्रवृक्षः । **द्वितीयः** च कदलीवृक्षः ।

पृथा – अत्र **तृतीयः** दाडिमवृक्षः ।

सुधेन्दुः – **चतुर्थः** च नारङ्गवृक्षः ।

वेणुः – भोः, न केवलं **प्रथमः** वृक्षः अपि तु वृक्षाणां **प्रथमा** आवलिः एव आम्रवृक्षाणाम् । **द्वितीया** कदलीवृक्षाणाम् ...

पृथा – **तृतीया** दाडिमानां **चतुर्थी** च नारङ्गाणाम् ।

मातामही – साधु बालकाः । सुष्ठु अभिज्ञातम् । अपि जानीथ, **प्रथम**, **द्वितीय**, **तृतीय** एते शब्दाः नाम क्रमवाचक-सङ्ख्याविशेषणानि? कथम् उपयुज्यन्ते इमानि ?

वेणुः – **प्रथमः** बालकः – **प्रथमा** बालिका – **प्रथमं** गृहम् ।

सुधेन्दुः – तथैव **द्वितीयः** – **द्वितीया** – **द्वितीयम्** ।

पृथा – **तृतीयः** – **तृतीया** – **तृतीयं** च ।

मातामही – उत्तमम् । किन्तु चतुर्थतः स्त्रीलिङ्गरूपाणि **चतुर्थी**, **पञ्चमी**, **षष्ठी** इत्यादीनि भवन्ति ।

पृथा – अत एव नाग**पञ्चमी**, रथ**सप्तमी**, आषाढ-**एकादशी**, अनन्त**चतुर्दशी** एताः तिथयः प्रसिद्धाः खलु !

मातामही – सम्यक् । तर्हि क्रमवाचकानि उपयुज्य इतोऽपि वाक्यानि वदत ।

सुधेन्दुः – अहं **प्रथमे** तले वसामि । पाठशालायां मम वर्गः तु **द्वितीये** तले ।

वेणुः – गतवर्षे अहं **नवम्यां** कक्षायां पठामि स्म । अस्मिन् वर्षे **दशम्यां** कक्षायां पठामि । अग्रिमे वर्षे **एकादश्यां** कक्षायां पठिष्यामि ।

पृथा – पठनस्पर्धायाम् अहं **द्वितीयं** पाठम् अपठम् । तदा **प्रथमं** पारितोषिकं प्राप्नवम् ।

वेणुः – **षष्ठस्य** प्रश्नस्य उत्तरम् **अष्टम्या** छात्रया दत्तम् । अत्र गणेशस्तोत्रं स्मरामि '**प्रथमं** वक्रतुण्डं च . . . इति ।

मातामही – बाढं बाढम् । अस्य कृते युष्माकं पारितोषिकं नाम मधुराणि फलानि । यावन्ति फलानि इच्छथ तावन्ति खादथ।

क्रमवाचकानि विशेषणानि

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
प्रथमः	प्रथमा	प्रथमम्
द्वितीयः	द्वितीया	द्वितीयम्
तृतीयः	तृतीया	तृतीयम्
चतुर्थः	चतुर्थी	चतुर्थम्
पञ्चमः	पञ्चमी	पञ्चमम्
षष्ठः	षष्ठी	षष्ठम्
सप्तमः	सप्तमी	सप्तमम्
अष्टमः	अष्टमी	अष्टमम्
नवमः	नवमी	नवमम्
दशमः	दशमी	दशमम्

सम्भाषापत्रम्

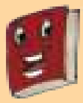

(१) सङ्ख्यायानं पूरयत ।

प्रथमः ______ ______ ______ ______

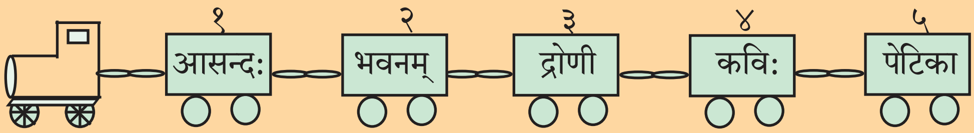

(२) मेलनं कुरुत ।

तृतीयया	सोपानात्
पञ्चमात्	कन्यया
सप्तमम्	देव्यै
अष्टम्यै	कक्षायाम्
दशम्या	तलम्

दीर्घसङ्ख्याः ।

१०८	अष्टाधिकशतम्
२००	द्विशतम्
४००	चतुश्शतम्
५००	पञ्चशतम्
१०००	सहस्रम्
१०,०००	दशसहस्रम्
१,००,०००	लक्षम्
१,००,००,०००	कोटिः

५७२८
पञ्चसहस्रं सप्तशतम् अष्टाविंशतिः

सङ्ख्याविश्वम् २ – आवृत्तिवाचकाः समूहवाचकाश्च ।

(वेणुः शुद्धं सुस्वरं स्तोत्रं पठति । सर्वे शृण्वन्ति ।)

मातामही – उत्तमं वेणो ! **सकृत्** श्रुत्वा अपि कथं त्वया स्तोत्रं कण्ठस्थीकृतम् !

सुधेन्दुः – मातामहि, **सकृत्** इत्युक्ते किम् ?

मातामही – **सकृत्** नाम **एकवारम्** । 'कतिवारम्' इति प्रश्नस्य यद् उत्तरं तद् आवृत्तिवाचकम् इति कथ्यते ।

पृथा – तर्हि आवृत्तिवाचकानि नाम **एकवारं, द्विवारं, त्रिवारं, चतुर्वारम्** इति ।

मातामही – सत्यम् । एतानि अव्ययानि । **सकृत्** , **द्विः**, **त्रिः**, **चतुः** एतानि अनुक्रमेण तेषामेव समानार्थकानि ।

वेणुः – हंऽऽ... अस्माकं शिक्षिका सर्वदा वदति, '**दशवारं** कथितं मया ।' '**द्विवारं** पाठं पठत ।' '**त्रिवारं** सुभाषितमालां लिखत' इति । एतादृशः खलु उपयोगः आवृत्तिवाचकानाम् ।

सुधेन्दुः – तथा च वर्षस्य **सकृत्** वयं मातामही-गृहम् आगच्छामः ।

पृथा – अहमपि कथयामि वाक्यम् । अं ..... अहं दिनस्य **द्विः** भोजनं करोमि । (सुधेन्दुं दृष्ट्वा विहस्य) एषः तु दिनस्य **चतुः** भुङ्क्ते । अपि योग्यम्, मातामहि ?

सुधेन्दुः – सर्वथा अयोग्यम् । नाहं **वारंवारं** खादामि । एषा एव अध्ययनं विहाय सप्ताहस्य **त्रिः** नृत्यवर्गं गच्छति ।

मातामही – वाक्यानि तु योग्यानि । किन्तु बालक**त्रयं** कोलाहले मग्नं दृश्यते ।

वेणुः – अधुना '**त्रयम्**' इति किम् ?

सुधेन्दुः – मया अवगतम् । अपि समूहवाचकमेतत् ?

मातामही – साधु सुधेन्दो । **द्वयम्, त्रयम्, चतुष्टयम्, पञ्चकम्, षट्कम्** इत्यादीनि समूहवाचकानि एव ।

पृथा – तर्हि मधुराष्टके अष्ट श्लोकाः सन्ति खलु ?

मातामही – समीचीनम् । अपि जानीथ महेन्द्रेण धावनशतकं कृतं ह्यः ?

पृथा – हंऽऽ... अहं वदामि वाक्यम् । छात्र**त्रयेण** प्रकल्पः कृतः ।

वेणुः – वृक्ष**पञ्चके** प्रभूतानि फलानि सन्ति ।

सुधेन्दुः – जन**चतुष्टयं** संस्कृतेनैव वार्तालापं करोति ।

मातामही – सर्वथा योग्यम् । सम्यक् अवगतं सङ्ख्याविश्वं युष्माभिः । बाढम् ।

सकृत्	एकवारम्
द्विः	द्विवारम्
त्रिः	त्रिवारम्
चतुः	चतुर्वारम्
पञ्चकृत्वः	पञ्चवारम्
षट्कृत्वः	षट्वारम्
सप्तकृत्वः	सप्तवारम्
अष्टकृत्वः	अष्टवारम्
नवकृत्वः	नववारम्
दशकृत्वः	दशवारम्

आवृत्तिवाचकेन सह यदा कालवाचकः शब्दः प्रयुक्तः भवति तदा कालवाचकस्य **षष्ठीविभक्तिः** कार्या । यथा –

दिनस्य द्विः ।

सप्ताहस्य चतुर्वारम् ।

संवत्सरस्य सकृत् इति ।

समूहवाचकाः सर्वदा नपुंसकलिङ्गे एकवचने भवन्ति ।
यथा – मार्गे **यानचतुष्टयं** धावति ।

पठत-बोधत

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च वादिने ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतत् व्रतं मम ।।

सम्भाषापत्रम्

(१) आवृत्तिवाचकेन वाक्यं पूरयत ।

(अ) छात्रः दिनस्य ________ अध्ययनं करोति । (द्वे/द्विवारम्)

(आ) माता ________ मम युतकं प्रक्षालितवती । (पञ्चवारं/पञ्चमी)

(इ) तेन ________ प्रयोगः कृतः । (त्रीणि/त्रिवारं)

(२) समूहवाचकं लिखत ।

(३) क्रम-सङ्ख्या-आवृत्ति-वाचकानां योग्यं रूपं लिखत ।

अ) सङ्ख्यावाचकानि ।

क) भगवता व्यासेन ________ पुराणानि रचितानि । (अष्टादश/अष्टदशः)

ख) ________ वेदाः वर्तन्ते । (चत्वारि/चत्वारः)

ग) ________ महिलाः जलम् आहर्तुं गच्छन्ति । (तिस्रः/त्रीणि)

घ) भोजने ________ रसाः भवन्ति । (षष्ठः/षड्)

आ) क्रमवाचकानि ।

क) श्रीकृष्णः देवक्याः ________ अपत्यम् । (अष्टमम्/अष्टः)

ख) पौषमासः संवत्सरस्य ________ मासः । (दशः/दशमः)

ग) आर्यभट्टः इति भारतवर्षेण प्रेषितः ________ उपग्रहः । (प्रथमः/एकस्मिन्)

घ) भवने मम गृहं ________ तले वर्तते । (सप्तमे/सप्ते)

च) ________ भवने योगेशः निवसति । (द्वितीये/द्वितीयः)

इ) आवृत्तिवाचकानि ।

क) सप्ताहस्य ________ संस्कृतवर्गः भवति । (तृतीयं/त्रिवारं)

ख) दिनस्य ________ लोकयानम् आगच्छति । (नववारं/नवम्)

ग) अस्माकं कुटुम्बं संवत्सरस्य ________ पर्यटनार्थं गच्छति । (एकस्मिन्/एकवारं)

घ) अहम् एकं पाठं ________ सम्यक् पठामि । (द्विवारं/द्वौ)

च) वर्षस्य ________ परीक्षा भवति । (चतुर्वारं/चतुर्षु)

विभक्त्यर्थाः ।

१) प्रथमा-विभक्तिः ।

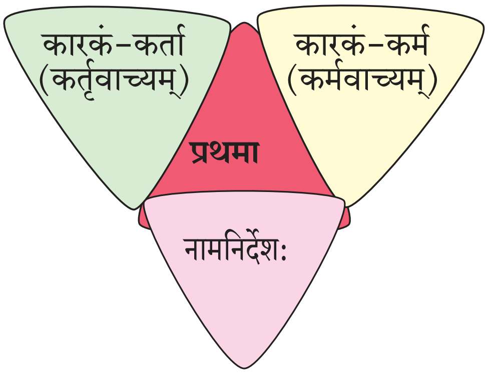

उदाहरणानि -

१) अ) बालकः दुग्धं पिबति । (कर्तृवाच्यम्)
   आ) वृक्षात् फलं पतति ।
२) बालकेन श्लोकः पठ्यते । (कर्मवाच्यम्)
३) अ) सा सानिका अस्ति ।
   आ) भारते हिमालयः नाम पर्वतः वर्तते ।

२) द्वितीया-विभक्तिः ।

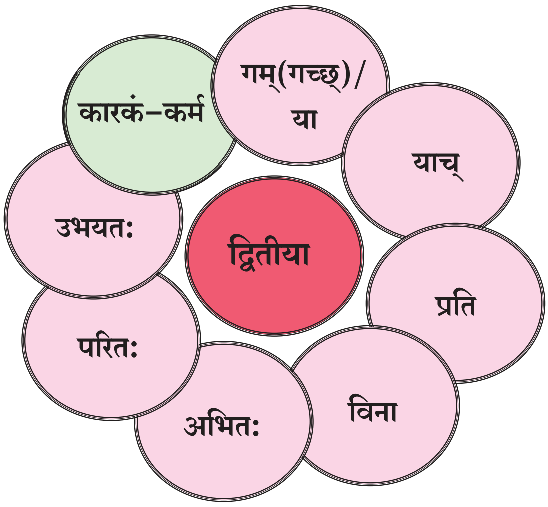

उदाहरणानि -

१) बालकः दुग्धं पिबति । (कर्म)
२) रामः वनं गच्छति / याति ।
३) याचकः नृपं धनं याचते ।
४) वत्सः धेनुं प्रति धावति ।
५) जलं विना जीवनम् अशक्यम् ।
६) शालाम् अभितः वृक्षाः सन्ति ।
७) पुष्पं परितः भ्रमराः गुञ्जन्ति ।
८) मार्गम् उभयतः क्षेत्राणि सन्ति ।

३) तृतीया-विभक्तिः ।

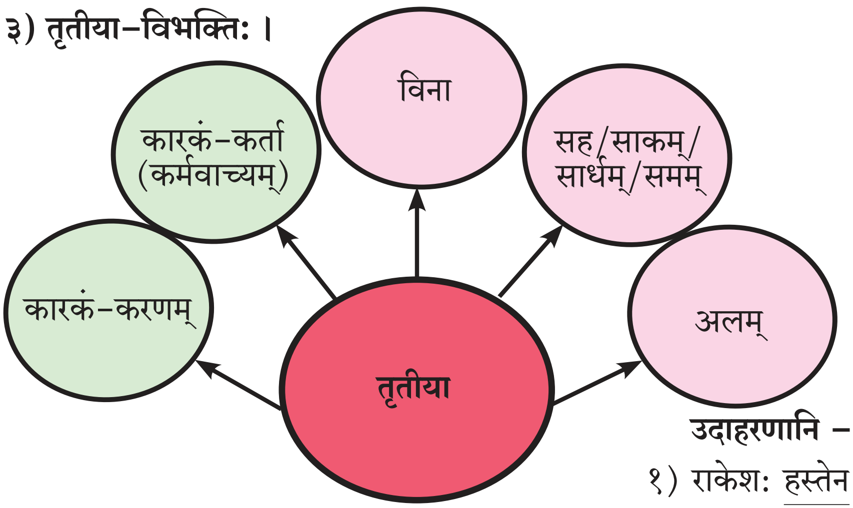

उदाहरणानि -

१) राकेशः हस्तेन लिखति । (करणम्)
२) गणेशेन मोदकाः खाद्यन्ते । (कर्मवाच्यम्)
३) विद्यया विना न मोक्षः ।
४) अथर्वः मित्रेण सह/साकं/सार्धं/समं चित्रपटं पश्यति ।
५) अलं कोपेन ।

४) चतुर्थी–विभक्तिः ।

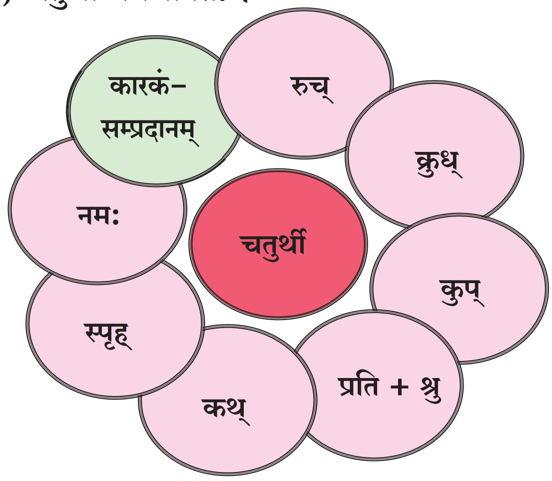

उदाहरणानि –

१) अ. शिक्षकः छात्रेभ्यः ज्ञानं यच्छति । (सम्प्रदानम्)
आ. जनाः भोजनाय उपाहारगृहं गच्छन्ति ।
२) शुकाय दाडिमं रोचते ।
३) जननी पुत्राय क्रुध्यति / कुप्यति ।
४) यमः नचिकेतसे वरत्रयं प्रतिशृणोति ।
५) पितामही बालकेभ्यः कथां कथयति ।
६) शुकः दाडिमाय स्पृहयति ।
७) शारदायै नमः ।

५) पञ्चमी–विभक्तिः ।

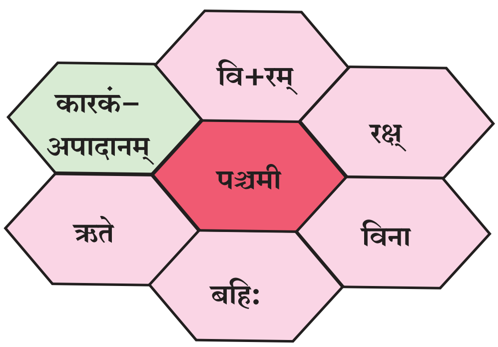

उदाहरणानि –

१) अ. कृषीवलः क्षेत्रात् गृहम् आगच्छति । (अपादानम्)
आ. वृक्षात् फलं पतति ।
२) सज्जनाः सत्कार्यात् न विरमन्ति ।
३) सैनिकाः शत्रुभ्यः देशं रक्षन्ति ।
४) ज्ञानात् विना नरः न शोभते ।
५) नगराद् बहिः उद्यानं वर्तते ।
६) धनात् ऋते जीवनं कठिनम् ।

६) षष्ठी–विभक्तिः ।

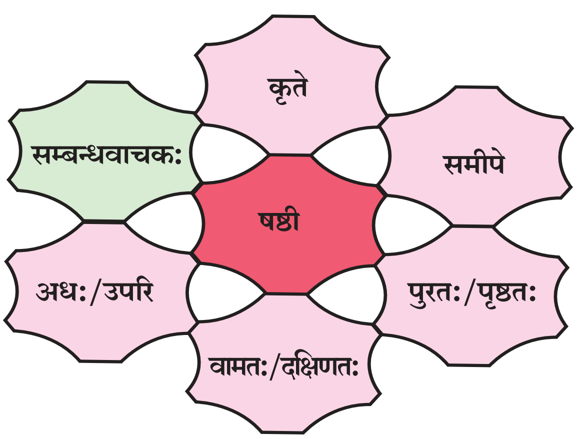

उदाहरणानि –

१) रामस्य भ्राता लक्ष्मणः । (सम्बन्धवाचकः)
२) बालानां कृते शिक्षणम् आवश्यकम् ।
३) गृहस्य समीपे वाचनालयः वर्तते ।
४) पाठशालायाः पुरतः क्रीडाङ्गणं वर्तते ।
५) गृहस्य पृष्ठतः पर्वतः अस्ति ।
६) रामस्य वामतः सीता, दक्षिणतः लक्ष्मणः च वर्तते।
७) वृक्षस्य अधः शुनकः उपविशति ।
८) वृक्षस्य उपरि मर्कटः वसति ।

७) सप्तमी–विभक्तिः ।

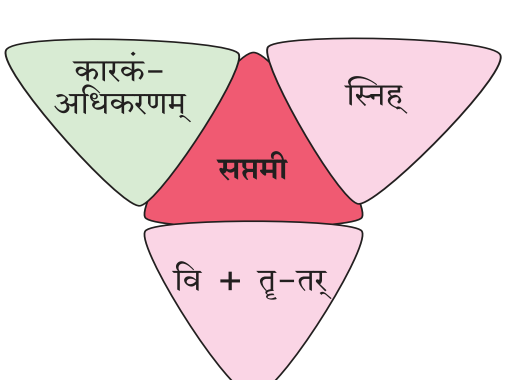

उदाहरणानि –

१) अ. पुस्तकं स्यूते अस्ति । (अधिकरणम्)
आ. पुस्तकम् उत्पीठिकायाम् अस्ति ।
इ. अहं पुण्यपत्तने वसामि ।
ई. सः जून मासे प्रथमे सप्ताहे आगमिष्यति ।
२) माता पुत्रे स्निह्यति ।
३) मुख्याध्यापकः छात्रेषु पारितोषिकाणि वितरति ।

अमरकोषः ।

कण्ठस्थीकरणार्थम् ।	विग्रहः ।
राजा – राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ।	राजा, राट्, पार्थिवः, क्ष्माभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षित् ।
भूमिः – गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही ।	गोत्रा, कुः,पृथिवी,पृथ्वी,क्ष्मा,अवनिः,मेदिनी, मही ।
कृषकः – क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।	क्षेत्राजीवः, कर्षकः, कृषिकः, कृषीवलः ।
मृगः – मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।	मृगः, कुरङ्गः, वातायुः, हरिणः, अजिनयोनिः ।
काकः – काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।	काकः, करटः, अरिष्टः, बलिपुष्टः, सकृत्प्रजः ।
शृगालः – शृगालवञ्चुकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ।	शृगालः, वञ्चुकः, क्रोष्टा, फेरुः, फेरवः, जम्बुकः ।
मित्रम् – वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ।	वयस्यः, स्निग्धः, सवयाः, मित्रम्, सखा, सुहृत् ।
वनम्– अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।	अटवी, अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम् ।
लक्ष्मीः – लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ।	लक्ष्मीः, पद्मालया, पद्मा, कमला, श्रीः, हरिप्रिया ।
रविः – भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।	भानुः, हंसः, सहस्रांशुः, तपनः, सविता, रविः ।
नभः – नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ।	नभः, अन्तरिक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्त्म, खम् ।
कनकम् – स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।	स्वर्णम्, सुवर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेम, हाटकम् ।
पादपः – वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।	वृक्षः, महीरुहः, शाखी, विटपी, पादपः, तरुः ।
नरः – मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।	मनुष्याः, मानुषाः, मर्त्याः, मनुजाः, मानवाः, नराः ।
नदी – तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ।	तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रादिनी, धुनी ।
गङ्गा– गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।	गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा ।
मेघः – धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ।	धाराधरः, जलधरः, तडित्वान्, वारिदः, अम्बुभृत् ।
वैद्यः – रोगहार्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।	रोगहारी, अगदङ्कारः, भिषक्, वैद्यः, चिकित्सकः ।
धनम् – द्रव्यं वित्तं स्थापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसुः ।	द्रव्यम्,वित्तम्,स्थापतेयम्,रिक्थम्,ऋक्थम्,धनम्, वसुः ।
जलम् – पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं जलम् ।	पयः, कीलालम्, अमृतम्, जीवनम्, भुवनम्, जलम् ।
पुत्रः – आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।	आत्मजः, तनयः, सूनुः, सुतः, पुत्रः ।
शीघ्रम् – सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।	सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु ।
पण्डितः – धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः ।	धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, सङ्ख्यावान् पण्डितः, कविः ।
जगत् – त्रिष्वथो जगती लोके विष्टपं भुवनं जगत्	जगती, लोकः, विष्टपम्, भुवनम्, जगत् ।
पितरौ – अम्बाथ जननी माता तातस्तु जनकः पिता ।	अम्बा, जननी, माता, तातः, जनकः, पिता ।

अमरकोषात् शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१. हे राजेन्द्र! तव पिता दुःशासकः वेनराजः ।
२. त्वं तु प्रजाहितदक्षः नृपः ।
३. एषः कल्याणकारी नृपः ।
४. मृगः तं दृष्ट्वा अब्रवीत् ।
५. सः नरः शत्रुनन्दनः ।
६. सः वञ्चकः क्वास्ते?
७. जम्बूकः मनसि आनन्दितः ।
८. काकशब्दं श्रुत्वा शृगालः सत्वरं पलायितः ।
९. शङ्करस्य पिता शिवगुरुः ।
१०. अर्णवस्य पिता विज्ञानस्य प्राध्यापकः ।
११. एतद् विश्वं परमाणुभ्यः निर्मितम् ।
१२. शृगालः स्वार्थहेतुना मृगेण सह मित्रताम् ऐच्छत् ।

योग्यं पर्यायं चिनुत ।

वाच्यम् आधारीकृत्य – कर्तृवाच्यम् / कर्मवाच्यम् इति लिखत ।

कर्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
कर्ता–**प्रथमा** विभक्तिः ।	कर्ता–**तृतीया** विभक्तिः ।

प्रजाः निकृष्टान्नं खादन्ति ।

१. मया धनधान्यपुष्पफलानि उदरे निहितानि ।

३. मृगः सस्यं खादति ।

५. अर्णवः तण्डूलान् आनयति ।

७. हेमघटः शब्दं करोति ।

९. वयं सर्वे आनन्देन एकत्र निवसामः ।

११. धीराः न्याय्यात्पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

१३. अहं न जीवामि ।

जनैः चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते ।

२. शृगालेन चित्राङ्गः (मृगः) अवलोकितः ।

४. महर्षिणा कणादेन परमाणोः व्याख्या कृता ।

६. पूजकः स्वयं घण्टां नादयते ।

८. भ्रमणसमये पृथुराजेन दृष्टम् ।

१०. क्षेत्रपतिना शृगालः हतः ।

१२. कर्षकः फलं लभते ।

१४. पित्रा त्वम् उपदिश्यसे ।

भवान्–त्वम् आधारीकृत्य–

१. हे राजन् । त्वं तत्प्राप्तुं ________ ।
(यतताम्/यतस्व)

२. भवान् कृषिकार्यं ________ । (करोषि/करोति)

३. रे जम्बूक । त्वं मां ________ ।
(त्रायस्व/त्रायताम्)

४. त्वं आत्मानं मृतवत् ________ ।
(सन्दर्शयतु/सन्दर्शय)

५. भवान् पादान् स्तब्धीकृत्य ________ ।
(तिष्ठतु/तिष्ठ)

६. भवती माम् ________ ।
(स्मरिष्यति/स्मरिष्यसि)

७. यूयं चित्रपटगृहं ________ ।
(गच्छन्तु/गच्छत)

८. भवन्तौ वाचनार्थं ग्रन्थालयं ________ वा?
(गच्छथः/गच्छतः)

९. त्वं संन्यासं ________ । (स्वीकुरु/स्वीकरोतु)

१०. अपि त्वं ________ ? (जानाति/जानासि)

विशेषण–विशेष्यम् आधारीकृत्य–

१. भारते नैकानि निबिडानि ________ सन्ति ।
(अरण्यम्/अरण्यानि)

२. ________ माता शङ्करम् अवदत् ।
(विवशा/विवशः)

३. जनाः गणेशाय ________ पुष्पम् अर्पयन्ति ।
(रक्तः/रक्तं)

४. नदीतीरे ________ वृक्षाः दृश्यन्ते ।
(उन्नताः/उन्नता)

५. संस्कृतभाषा मम ________ भाषा ।
(प्रियम्/प्रिया)

६. मनुजाः वाचनेन बहून् ________ बोधन्ते ।
(विषयाः/विषयान्)

७. कणादविषयकाणि नैकानि ________ सन्ति ।
(पुस्तके/पुस्तकानि)

८. आनन्दितः ________ अचिन्तयत् ।
(जम्बूकः/जम्बूकं)

९. ________ नृपः प्रशासने अग्रणीः अभवत्।
(कल्याणकारी/कल्याणकरम्)

१०. वृक्षे हरिताः ________ वसन्ति ।
(शुकौ/शुकाः)

परिशिष्टम्

(अ) तरतमवाचकाः ।

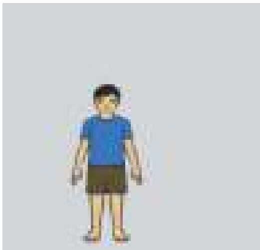

उन्नतः बालकः

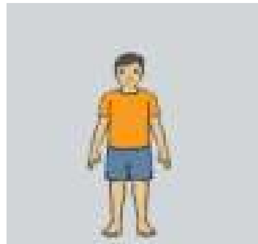

उन्नततरः बालकः

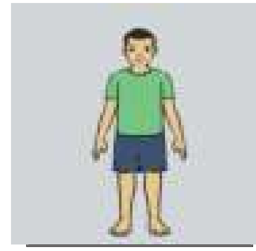

उन्नततमः बालकः

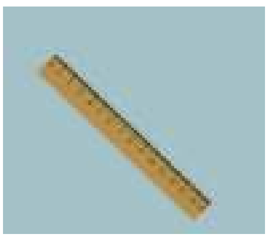

दीर्घा मापिका

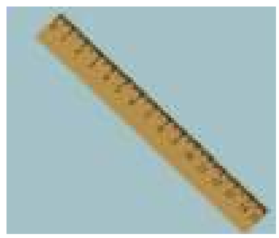

दीर्घतरा मापिका

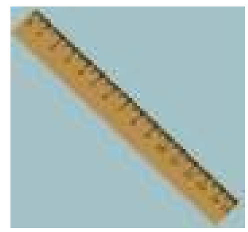

दीर्घतमा मापिका

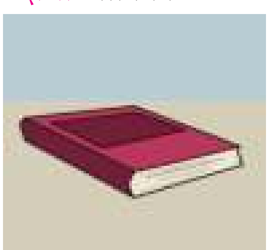

बृहत् पुस्तकम्

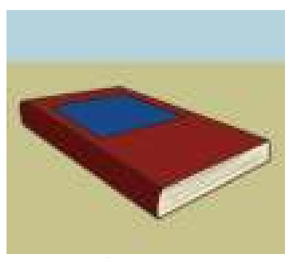

बृहत्तरं पुस्तकम्

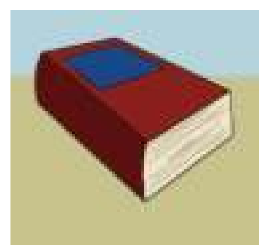

बृहत्तमं पुस्तकम्

क्रमाङ्कः	विशेषणम्	तरवाचकम्	तमवाचकम्
१	बलवत्	बलवत्तर (बलीयस्)	बलवत्तम(बलिष्ठ)
२	साधु	साधुतर	साधुतम
३	स्वादु	स्वादुतर (स्वादीयस्)	स्वादुतम (स्वादिष्ठ)
४	स्थूल	स्थूलतर	स्थूलतम
५	दीर्घ	दीर्घतर	दीर्घतम
६	वृद्ध	वृद्धतर (ज्यायस्)	वृद्धतम (ज्येष्ठ)
७	अल्प	अल्पतर (कनीयस्)	अल्पतम (कनिष्ठ)
८	प्रशस्य	प्रशस्यतर (श्रेयस्)	प्रशस्यतम (श्रेष्ठ)
९	सूक्ष्म	सूक्ष्मतर	सूक्ष्मतम

१) मध्यमा अनामिकायाः **दीर्घतरा** । २) मध्यमा पञ्च-अङ्गुलिषु **दीर्घतमा** ।

३) पाण्डवेषु भीमः **बलिष्ठः** ।　　४) पाण्डवेषु युधिष्ठिरः **ज्येष्ठः** ।

तर-तम-इष्ठ-प्रत्ययान्त-विशेषणानां रूपाणि अकारान्तानि ।

अतः देव-वन-मालानां रूपसदृशानि भवन्ति।

ईयस्-प्रत्ययान्त-विशेषणानां रूपाणि स-कारान्तानि ।

(आ) च्वि–रूपाणि ।

कृष्णीकरोति, धवलीकरोति, स्पष्टीकरोति, मलिनीभवति, लघूकरोति इत्यादीनि च्वि–रूपाणि ।

फेनकः वस्त्रं **स्वच्छीकरोति** ।
फेनकः अस्वच्छं वस्त्रं
स्वच्छं करोति, इति अर्थः ।

धूलिकणैः युतकं **मलिनीभवति** । धूलिकणैः अमलिनं युतकं
मलिनं भवति, इति अर्थः ।

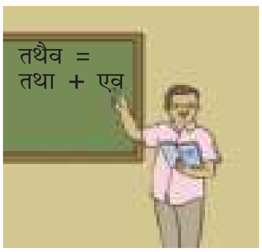

शिक्षकः शब्दं **स्पष्टीकरोति** ।
शिक्षकः अस्पष्टं शब्दं
स्पष्टं करोति, इति अर्थः ।

विशेषणम् + च्वि–प्रत्ययः + कृ/भू धातुरूपाणि = 'च्वि'–रूपम् ।

✻ कृष्णीकरोति – अकृष्णं कृष्णं करोति ।
पूर्वं कृष्णं न आसीत् । अधुना कृष्णं करोति/ कृष्णत्वं प्राप्नोति ।
एवं, या स्थितिः पूर्वं नासीत् तथा नूतनां स्थितिं करोति/प्राप्नोति तत्र 'च्वि'रूपं प्रयुज्यते ।

(इ) नामधातुः ।

मधुना सिञ्चयेत् निम्बम् ।
किन्तु निम्बः **मधुरः** न **भवति** ।
मधुना सिञ्चयेत् निम्बम् ।
किन्तु निम्बः न **मधुरायते** ।

चन्द्रमाः विश्वं
धवलं करोति ।
चन्द्रमाः विश्वं
धवलयति ।

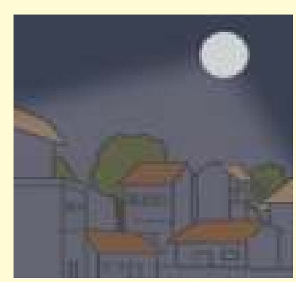

प्रासादशिखरस्थोऽपि
काकः **गरुडः** न **भवति** ।
प्रासादशिखरस्थोऽपि
काकः न **गरुडायते** ।

यत्र वृक्षाः न सन्ति ।
तत्र एरण्डः अपि **द्रुमः भवति** ।
यत्र वृक्षाः न सन्ति ।
तत्र एरण्डः अपि **द्रुमायते** ।

एतानि नामतः/विशेषणातः निर्मितानि क्रियापदानि ।

(अन्तर्गतमूल्यमापनार्थम्)

शब्दकोषः। (पाठानुसारम्)

शिक्षकस्य/शब्दकोषस्य साहाय्येन माध्यमभाषया शब्दार्थं लिखत।

१. आद्यकृषकः पृथुवैन्यः।	
चारणाः	
स्तवनम्	
निःस्पृहता	
लुण्ठकः	
खनित्रम्	
कुद्दालकम्	
हलम्	
लवित्रम्	
उर्वरा	
अग्रणीः	
अभिषिक्तः	
निकृष्टम्	
वस्तुजातम्	
संस्करणम्	
२. व्यसने मित्रपरीक्षा।	
आगन्तुः	
क्षेत्रपतिः	
पाशः	
निभृतम्	
लगुडः	
प्रदोषकालः	
३. सूक्तिसुधा।	
प्रच्छन्नम्	
गुप्तम्	
पथिन् (अनियमितः)	
संहतिः	
दन्ती	
रासभः	
४. स एव परमाणुः।	
सूक्ष्मेक्षिका	
महानसः	
अतीन्द्रियः	
निरवयवः	
नित्यः	
व्यावर्तकः	
मरीचिः	
रजः	
५. युग्ममाला।	
निघर्षणम्	
श्रुतम्	
श्लाघ्यः	
निरस्तः	
अतिवक्ता	
कांस्यम्	
६. संस्कृतनाट्ययुग्मम्।	
सायकः	
समिध्	
उपरोधः	
प्रग्रहः	
वाजी	
अविहा	
दारकः	
आर्तत्राणम्	
अनागाः	
आर्द्रपृष्ठाः	
७. वाचनप्रशंसा।	
कालक्षेपः	
अपभाषणम्	
८. नदीसूक्तम्	
सूक्तम्	
विप्रः	
गाधा	
जलौघः	
वृत्रः	

वज्रम्	
अधिक्षेप:	
वंशज:	
मर्त्य:	
अवज्ञा	
जनित्रम्	

९. आदिशङ्कराचार्य: ।

उपनीत:	
विरक्त:	
ऐहिकम्	
नक्र:	

१०. चित्रकाव्यम् ।

दारा:	
सोपान:	
सहोदर:	

११. मानवताधर्म: ।

एकीभूय	
आत्मौपम्यम्	
अभ्युदयकृत्	
श्रेयस्कर:	

विशिष्टविभक्ति:-वाक्यनिर्माणम् ।

१) स्तम्भमेलनं कुरुत ।

अ)

रुच्	द्वितीया
रक्ष्	चतुर्थी
याच्	पञ्चमी

आ)

दा-यच्छ्	सप्तमी
वि + रम्	पञ्चमी
स्निह्	चतुर्थी

इ)

स्पृह्	सप्तमी
गम्	चतुर्थी
वि + तॄ-तर्	द्वितीया

ई)

प्रति + श्रु	द्वितीया
पत्	चतुर्थी
या	पञ्चमी

वाक्यनिर्माणं कुरुत ।

परीक्षार्थम् निर्धारितानि अव्ययानि

विना, सह, अलम्, नम:, कृते

परीक्षार्थम् निर्धारिता: धातव: ।

गम्-गच्छ्, दा(१ प.प., ३ उ.प.), रुच्-रोच्, कथ्, स्निह्

योग्यं रूपं लिखत ।

अ) ______ **विना** कथं सफलता लभ्यते? (अभ्यास)

आ) ______ **सह** सीता वनम् अयात् । (राम)

इ) **अलं** ______ । (भयम्)

ई) ______ **नम:** । (शारदा/गणेश/राजन्)

उ) ______ **कृते** औषधम् आवश्यकम् । (रुग्ण)

योग्यं रूपं लिखत ।

अ) ______ रक्तपुष्पाणि **रोचन्ते**।(भगवत्)

आ) कृषीवल: ______ **अकथयत्** । (धनिक)

इ) प्रजा: ______ **स्निह्यन्ति** । (भूप)

ई) सरित: ______ अम्भ: **ददति** । (अस्मद्)

उ) श्रीमन्त: ______ धनम् **अयच्छन्** । (पण्डित)

ऊ) हनुमान् ______ **अगच्छत्** । (लङ्का)

धातुरूपाणि ।

रूपम्	धातु:, गण:, पदम्	रूपपरिचय:	धात्वर्थ:	लट्, प्र.पु., ए.व.
स्तोतव्य:	स्तु (२ उ.प.)			स्तौति/स्तुते
यतस्व	यत् (१ आ.प.)			यतते
निहितानि	नि + धा (३ उ.प.)			निदधाति/ निधत्ते
निधाय	नि + धा (३ उ.प.)			निदधाति/ निधत्ते
अवपन्	वप् (१ प.प.)			वपति
व्यलसन्	वि + लस् (१ प.प.)			विलसति
पश्यन्	दृश्-पश्य् (१ प.प.)			पश्यति
भ्रमन्	भ्रम् (१ प.प.)			भ्रमति
अवलोकित:	अव+लोक् (१० उ.प.)			अवलोकयति/ते
आस्ते	आस् (२ आ.प.)			आस्ते
सन्दर्शय	सम् + दृश्-पश्य् (१ प.प.) णिजन्तम्			सम्पश्यति (णिजन्तम्-सन्दर्शयति/ते)
स्तब्धीकृत्य	स्तब्ध+कृ(८ उ.प.) च्विरूपम्			स्तब्धीकरोति
पलायिष्यसे	परा + अय् (१ आ.प.)			पलायते
व्यमुञ्चत्	वि+मुच्-मुञ्च् (६ उ.प.)			विमुञ्चति/ते
प्रविचलन्ति	प्र+वि+चल् (१ प.प.)			प्रविचलति
भिन्द्यात्	भिद् (७ उ.प.)			भिनत्ति/भिन्ते
छिन्द्यात्	छिद् (७ उ.प.)			छिनत्ति/छिन्ते
शाम्येत्	शम्-शाम् (४ प.प.)			शाम्यति
द्रुमायते	द्रुम (नामधातु:)			द्रुमायते
वीक्ष्य	वि + ईक्ष् (१ आ.प.)			वीक्षते
प्रतिसंहर	प्रति+सम्+हृ-हर् (१ उ.प.)			प्रतिसंहरति/ते
परिभवति	परि+भू-भव् (१ प.प.)			परिभवति
श्रूयताम्	श्रु-शृ (५ प.प.) कर्मणि			शृणोति
शिक्षयन्ति	शिक्ष् (१ आ.प.) णिजन्तम्			शिक्षते (णिजन्तम् - शिक्षयति/ते)
श्रयेत्	श्रि-श्रय् (१ उ.प.)			श्रयति/ते
स्तौति	स्तु (२ उ.प.)			स्तौति/स्तुते
स्वल्पीभवतु	स्वल्प + भू-भव् (१ प.प.) च्विरूपम्			स्वल्पीभवति
प्रसीद	प्र + सद्-सीद् (१प.प.)			प्रसीदति
प्रीणयन्त:	प्री (९ प.प.) णिजन्तम्			प्रीणाति (णिजन्तम्-प्रीणयति/ते)
प्रतिश्रुत्य	प्रति + श्रु (५ प.प.)			प्रतिशृणोति
नादयते	नद् (१ प.प.) णिजन्तम्			नदति(णिजन्तम्-नादयति/ते)
सृत:	सृ-सर् (१ प.प.)			सरति

अवधेयम् -धात्वर्थ: रूपपरिचय: च छात्रै: शिक्षकस्य/शब्दकोषस्य साहाय्येन लेखनीय: ।

दशमी कक्षा – कृतिपत्रिकाया: प्रारूपम् ।

समय: – होराद्वयम् | विषय: संस्कृतम् (संयुक्तम्) | गुणाङ्का: ४०

प्रथम: विभाग: – सुगमसंस्कृतम् (०६)

१) अ) चित्रं दृष्ट्वा नामानि लिखत। (४ त: ३) (केवलं दशमीकक्षा–चित्रपदकोषत: ।) १ × ३ = ३

१. ☐ २. ☐ ३. ☐ ४. ☐

आ) सङ्ख्या: अक्षरै:/अङ्कै: लिखत । (३ त: २) (पृ. क्र. ४ आधारेण) १ × २ = २

इ) समय–स्तम्भमेलनं कुरुत । (पृ. क्र.४ आधारेण) $\frac{१}{२}$ × २ = १

द्वितीय: विभाग: – गद्यम् । (१४)

२) अ) गद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टा: कृती: कुरुत । (८०–१०० शब्दयुक्त: गद्यांश: दातव्य:) ४

१. अवबोधनम् । (३ त: २) १ × २ = २

क) उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । /
उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । (रिक्तस्थानद्वयं प्रष्टव्यम्) $\frac{१}{२}$ × २

ख) क: कं वदति? (संवादात्मकपाठान् वर्जयित्वा)

ग) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

घ) वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

च) एष: गद्यांश: कस्मात् पाठात् उद्धृत: ?

छ) अमरकोषात् शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । (अधोरेखित: शब्द: प्रथमा विभक्तौ भवेत् ।)

२. शब्दज्ञानम् । (३ त: २) २

क) २ धातुसाधित–अव्यये/विभक्त्यन्तपदे चित्वा लिखत ।
(त्वान्त/ल्यबन्त/तुमन्त इति स्पष्ट: उल्लेख: आवश्यक:) $\frac{१}{२}$ × २

ख) विशेषणं–विशेष्यम् । (कृतय: – मेलनं कुरुत/चयनं कुरुत/ चतुर्थपदं लिखत ।) $\frac{१}{२}$ ×२

ग) सन्धि: । (पूर्वपदं लिखत= $\frac{१}{२}$ ×२, उत्तरपदं लिखत $\frac{१}{२}$ ×२)

अथवा

ग) लकारं लिखत । १ × १ (अधोरेखनम् आवश्यकम् ।)

आ) गद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टा: कृती: कुरुत । ४

कृतय: –

१. अवबोधनम् । (३ त: २) १ × २ = २

क) उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । /
उचितं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । (रिक्तस्थानद्वयं प्रष्टव्यम्) $\frac{१}{२}$ × २

ख) क: कं वदति? (संवादात्मकपाठान् वर्जयित्वा)

ग) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

घ) वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

च) एष: गद्यांश: कस्मात् पाठात् उद्धृत: ?

छ) अमरकोषात् शब्दं योजयित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।
(अधोरेखित: शब्द: प्रथमा विभक्तौ भवेत् ।)

२. जालरेखाचित्रं पूरयत । $\frac{१}{२}$ × ४ = २

(जालरेखा/वृक्षरेखा/प्रवाहि–जालम्/स्तम्भपूरणम्/शब्दपेटिका)

इ) गद्यांशं पठित्वा सरलार्थं लिखत । (२ तः १) १ × ४ = ४

(४-५ वाक्यात्मकः गद्यांशः दातव्यः ।) (नाट्यस्तबकः, नदीसूक्तम् ।)

ई) माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । (२ तः १) (केवलं स्वाध्यायाधारितम् ।) २ × १ = २

तृतीयः विभागः - पद्यम् । (१०)

३) अ) पद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत । (५ तः ४) १ × ४ = ४

(६-८ पङ्क्तयः प्रष्टव्याः ।)

कृतयः -

क) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

ख) विशेषणं-विशेष्यम् । (कृतयः - मेलनं कुरुत/चयनं कुरुत/ चतुर्थपदं लिखत ।)

ग) जालरेखाचित्रम्/स्तम्भपूर्तिः (२ शब्दौ प्रष्टव्यौ)

घ) २ धातुसाधित-अव्यये/विभक्त्यन्तपदे चिनुत ।

(त्वान्त/ल्यबन्त/तुमन्त इति स्पष्टः उल्लेखः आवश्यकः)

च) सन्धिविग्रहं कुरुत । (पूर्वपदं/उत्तरपदम्)

आ) पद्ये शुद्धे पूर्णे च लिखत । (३ तः २) (केवलं पङ्क्तिद्वयात्मके) २ × २ = ४

इ) माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत । (२ तः १) (वाचनप्रशंसा/मानवताधर्मः ।) २

चतुर्थः विभागः - भाषाभ्यासः । (१०)

प्र. ४ अ) पृथक्करणम् । ४

१. नामानि सर्वनामानि च पृथक्कुरुत । (५ तः ४) $\frac{१}{२}$ × ४ = २

२. क्रियापदानि धातुसाधितविशेषणानि च पृथक्कुरुत । (५ तः ४) $\frac{१}{२}$ × ४ = २

आ) निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत । (४ तः २) ४

१. सङ्ख्या/क्रम/आवृत्तिवाचकस्य योग्यं पर्यायं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । (३ तः २) २

२. समासविग्रहानां समासनाभिः मेलनं कुरुत । (६ तः ४) २

३. मञ्जूषातः समानार्थकशब्दान्/विरुद्धार्थकशब्दान् चित्वा लिखत । २

४. योग्यं पर्यायं चिनुत । (३ तः २)

क) वाच्यम् आधारीकृत्य ।

ख) भवान्-त्वम् आधारीकृत्य ।

ग) विशेषण-विशेष्यम् आधारीकृत्य ।

इ) विशिष्टविभक्तेः उपयोगं कृत्वा वाक्यनिर्माणं कुरुत । (४ तः २) (पृ. क्र.७७) २

अन्तर्गत-मूल्यमापनम् । (१० गुणाः)

मौखिकी परीक्षा । (५ गुणाः)	स्वाध्यायः । (५ गुणाः) केवलम् एकम् ।
१. श्रवणकौशलम् = ३ वाक्यानि (पृ. क्र. ७०) ३ गुणाः । अथवा ६ शब्दाः (पृ.क्र. ७६) ३ गुणाः । २. भाषणकौशलम् = किमपि १ सुभाषितं स्मृत्वा भणितव्यम् । २ गुणाः ।	स्वाध्यायः = अभ्यासपत्रम् १, २, ३, ४ १० गुणानां स्वाध्यायः लेखनीयः । (१० ÷ २ = ५ गुणाः ।)

अवधेयम्-प्राश्निकेभ्यः अपेक्षिताः सूचनाः अत्र हरितवर्णेन दत्ताः ।

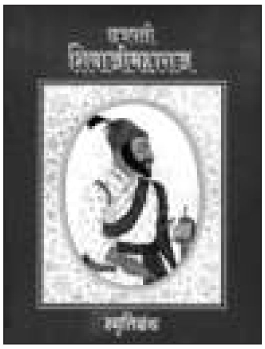

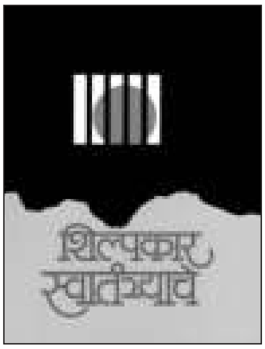

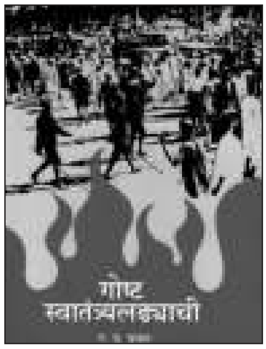

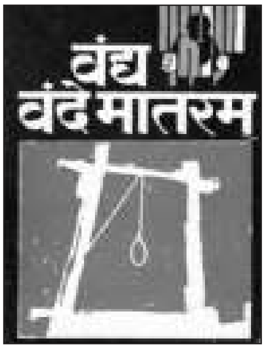

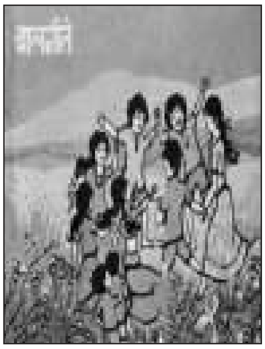

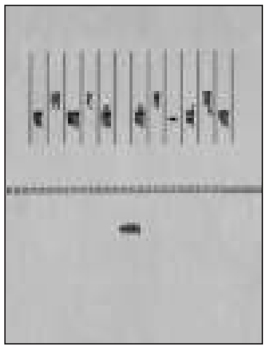

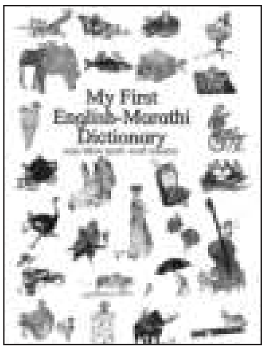

- पाठ्यपुस्तक मंडळाची वैशिष्ट्यपूर्ण पाठ्येत्तर प्रकाशने.
- नामवंत लेखक, कवी, विचारवंत यांच्या साहित्याचा समावेश.
- शालेय स्तरावर पूरक वाचनासाठी उपयुक्त.

पुस्तक मागणीसाठी www.ebalbharati.in, www.balbharati.in संकेत स्थळावर भेट द्या.

साहित्य पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या विभागीय भांडारांमध्ये विक्रीसाठी उपलब्ध आहे.

ebalbharati

विभागीय भांडारे संपर्क क्रमांक : पुणे - ☎ २५६५९४६५, कोल्हापूर- ☎ २४६८५७६, मुंबई (गोरेगाव) - ☎ २८७७१८४२, पनवेल - ☎ २७४६२६४६५, नाशिक - ☎ २३९१५११, औरंगाबाद - ☎ २३३२१७१, नागपूर - ☎ २५४७७१६/२५२३०७८, लातूर - ☎ २२०९३०, अमरावती - ☎ २५३०९६५

महाराष्ट्रराज्य-पाठ्यपुस्तक-निर्मितिः तथा
अभ्यासक्रम-संशोधन-मण्डलम्, पुणे-४

संस्कृत आनंद इयत्ता दहावी (संयुक्त)

₹ ४८.००